Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-нин Компартиязынын Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл август 3 суббота № 134 (14634)

(Чагыдар өртээ 6 кеп). Садар өртээ 20 кеп.

«Шынга» чагаалар:

Бодалдар, саналдар

ОРТА КӨРБЕС-ТИР БИС

Бистиң Хадын суур Бии-Хемде улуг суурларның бирээзи. Чурттакчы чон база хөй. Телекөргүзүглерни сөөлгү чылдарда эки көрүп турдувус. Элдеп чүве, бо чылдың июнь ортадан эгелеп бирги программаны шуут көрбестедивис. Ажыдарга шуут шокараннаар, суурда даргаларывыска чугаалап-ла турар улус-тур бис. Харылзажып-ла тур бис дээр, мынчага эттинмээн, сураг.

База бир элдептиг чүве. Телевидениениң ийиги программазын чүгле чаңгыс кудумчунуң чурттакчылары көрүп турар. Ооң дугайын солунче-даа бижип турдум. Элдеп, кылган-даа чүве чок. А чон, бистер, куруг телевизорну кайгап орар, бо-ла-дыр бис. Бисте база бүгү чаданың депутаттары-даа бар, олар та чүнү көрүп турар чүве, тоовас-тырлар.

Солунувус «Шынның» арыннары черле дузалыг, чырык болгай дээш олче бижип ор мен.

Степан ДАҢГАА.

ХЕРЕК ЧОК БОЛДУВУС

Чадаана хоорайда Советская кудумчузунуң үстүү бажында ийи аал ишти чурттаар бажыңнарның кезек чурттакчыларының мурнундан бижип ор мен. Ол ынчаар сугланып алыр таарымчалыг чер чок. Чаңгыс хууктап узар, курттуг кудук кыжын боорга суу соглуп каар, ынчан котельнаядан суглаар бис.

Радио шуут ыыттавас. Чырык доктаамал өжер. Ында оруктарда көвүрүг-даа чок. Ээн калган бажыңнарның соңгазын, хаалгазын тонап каапкан. Долгандыр бок, күзүрүм. Черлик ыттар энмежок, ээзирик оолдар дыш база бербес-тир.

Шак мындыг чаржынчыг байдалда чурттап орар улус-тур бис. Ол хиреде бисти кым-даа тоовас-тыр.

«Ленинчи орук» солунга бижип-даа турдувус. Харыы-даа чок. Хоорай Соведи база тоовас-тыр. Чон дээш күжүн үндүрер, ажылдаар ужурлуг депутаттарывысты көрбээн-даа бис, а олар бисти кайын тоорлар деп. Соңгудуп алган соонда, ат астырынга өйлешкен улус ышкажыл.

Ам идегел-биле «Шынның» хостуг индиринче бижип ор мен.

Чурттакчыларның мурнундан Сүүр-оол ОНДАР.

КАНЧАП БАРГАНЫВЫС ОЛ?

Мону бижий берген ужурум мындыг. Мээң уругларымның уруглары 6 классчы Туяра биле 4 классчы Долаана бо чылдың июль 2-де Чагытайда «Байлак» лагерьже өөрүшкү-маңнайлыг чорупканнар.

6 хонгаш бо чедип келдилер. Чүү болганын айтырарывыска: «Ында дыка багай, ыңай-бээр барбас, солун чүве чок» дидилер. Башкылар боттарының өөрөлинде олурарлар. Чүве айтырар дээш эжиин ажыдыптарга: «Чүге башкылар эжиин ажыдып турар чүвел?» дээш хорадаар. Боттарывыс 5-6 болуп алгаш, чугаалажып-ла олурар турдувус дээр.

Чаңында лагерьже баар деп тургаш, барбас дижи берген. Туяра тургаш: «Баар бис бе, башкы?» деп айтырарга, башкы хорадап, «Барбас! Анчыг ана! Бар че! Бар че!»—дээш Туяраны идипкен, ол башкының адын Марина дээр чорду, ол башкы «Чанар болзунарза, чана беринер» деп турган болду.

Уругларым-биле чугаалажырымга, лагерьниң ажылдыышкыны болган. Башкылар боттарының ат-сывын айтып берип, өөреникчилер-биле таныжып албаан. 360 кижи турар ужурлуг, а өөреникчилерниң саны 420 кижи болган дээр, чем база чедишпес, эвээш чем чиир, ол чемниң шынары багай. Кашазының дузу безин чок болур, аштап турдувус дээр. Ол-даа канчаар, чаңгыс мээн уругларымга эвээшти берип турар эвес, аъш-чем айтырыы амгы үеде кайда-даа берге. Кижи бир хүн аш-даа, бир хүн тодуг-даа чоруур. Аъш-чем элбей бээр үе келир-ле болгай.

Кижи бүрүзү 23 рубль төлээш, Шагаан-Арыг бадып, эмчилеп шүүдеп шаг болган, өөреникчилер санын чүге ажыр чыып алган чоор? Акша дээш бе? Лагерь автобузу-биле Кызылга вокзалга кээрге, Кызыл-Даг деп каан автобус турган, киргеш олуруп алдывыс дээр. «Лагерьден келдивис дээрге» чолаачы акша негевээн, эки сеткилдиг кижи болганы ол-дур ийин. Таптаашкын үези деп каргап турарывыс үеде мээн уругларым Кызыл үстүнде Гагарин аттыг лагерьге үргүлчү дыштанып турган. Хөй чүнү чугаалаарыл, эки-ле дыштанып алгаш кээп турганнар болдур ийин. Борта чүгле кижиниң ээлдек, чымчак, чараш аажы-чаңы, ак сеткилдиг ажылы четпейн турар хире. Чуртувустуң рынокче шилчилге үезиниң берге үелерин ажыглап, ынаар хамык чүвени чуүй каап, боттарывыс ажылчын туруштарывыста халапайнчып, акша манап ажылдаарывыска тааржыр бе? Канчап барганывыс ол? Дорайтап-ла орарывыска кайын боор!

Мая КҮЖҮГЕТ.
Хайыракан школазының башкызы.

БИСТЕР КАНЧААР БИС?

Бараан өртээ улгатканы-биле инвалидтер бистерге чурттаары дыка бергедээн. Айда ортумак пенсия компенсация-биле кады 200 хире четсе, чедер. Айда чаңгыс хөйлең, чүвүр садып алзыңза, чем садып чиир акша четпейн баар. Бо бүгү инвалидтер бистерни дүвүредип турар.

Ажылдапкы дег шору улус бисте база бар. Оларга таарымчалыг ажыл болза, немелде акшаны база ажылдап ап болурлар.

База бир эң кол айтырыг — биске тускай магазин болза. «Тоора-Хем» совхозта ындыг магазинни организастап, ажыдар деп-ле турар, херек кырында сураг. Инвалид кырган багай улус аңаа магазиннерден садыглаары тергиин берге-дир. Хөй кижи аразынга оочурга күш-биле дээрден башка, инвалид багай кижи садыглаары болдунмас. Өртээ чиикcимээр барааннардан биске садар чүве болза эки-ле-дир ийин.

Бисте, инвалидтерде пенсия дептери-биле кады инвалидтерниң дептери бар. Херек кырында ол документ-биле чиигелделиг садыглап-даа шыдавас-тыр бис. Шак ындыг чүрүм доктааттынмаан.

Инвалидтерниң амыдырал байдалын экижидерде оларже дорт көрүп, боттуг дузаны чедирери негеттинип турар. Ону шиитпирлеп доктаадырынга тус черниң депутаттары эң идепкейлиг киришсе эки. Биске черле социал камгалал херек.

Сюрюн-Лама КОЛ.
Тожу район.

ОНААЛДАВЫСТЫ КҮҮСЕДИР БИС

Улуг-Хем районда нииттиниң малынга сиген белеткелиниң планныг хемчээли бо хүнге чедир 30 ажыг хуу күүсеттинген, ынчангаш улуг-хемчилер республиканың районнарының аразында чарыштың үшкү черинде чоруп олурарлар. Бии-Хем, Таңды районнардан өске районнар-биле деңнээрге, көргүзүг чүгээр-даа болза, бо дег элбек сиген үнген чылда ону кончуг эки дээри база берге. Бир эвес ажылды эгезинден-не ёзулуг шын организастап, чогуур хемчеглерни ап келген болза, мал чеминиң белеткелиниң темпизи амгызындан оранчок бедик боор болур турган. Бо дугайында чугааны бистиң корреспондентивис районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы В. В. Хангаев-биле чоруткан:

— Каш хонук бурунгаар республиканың Министрлер Чөвүлели «Мал чеминиң белеткелиниң, дүжүт ажаалдазының болгаш чурттакчы чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазының талазы-биле онза хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган болгай. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Валентин Васильевич?

— Аажок чугула болгаш үезинде, моон бичии эрте хүлээп алдынган турган болза, оон-даа эки турган боор, үнген доктаал деп билип турар мен. Ынчангаш ында айыттынган хемчеглерни боттандырарынче соңгаарладыышкын чок кирипкен бис. Бо чугула айтырыглар талазы-биле Онза комиссияны тургузуп тур бис. Мынчага чедир малга чем белеткелиниң талазы-биле район штавы ажылдап келген. Штаб пятница санында чыглып, кылдынган ажылдарны түңнеп, чоок үеде сорулгаларны салып келдивис.

Ниитизи-биле районда байдал, мен бодап көөрүмге, чүгээр ышкаш, мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле онаалдаларывысты күүседип болурувустуң бүгү барымдаалары бисте бар. Ажылдың темпизи хүн келген тудум, улам шапкынчып, аайлажып орар, ынчангаш мындыг таарымчалыг чылда малга быжыг чем-суурну тургузуп албас болзувусса, кайын болур, атка-даа багай болур ыйнаан.

— Сигенчилерни ажылче сорук кииреринин бир хевири белеткеттинген сиген дээш ажыл төлевири болгай. Бо айтырыг канчаар шиитпирлеттинип турар ирги?

Малга быжыг чем-суурну тургузар дээш

— Хол-биле кестинген I класстың сигениниң бир тонназының үнези 72 рубль, II класстың 60 рубль, III-зүнүн — 49 рубль, класс чокта 30 рубль кылдыр доктааттынган. Механизастаттынган звеноларга 1 класстың сигениниң бир тонназы дээш 24-25 хире рубль ышкаш чүве. Ол бүгү район солунунда айыттынган, оон көрүп ап болур силер. Ынчангаш бо талазы-биле сигенчилерниң талазындан хомудалдар турбас ужурлуг деп бодаар мен.

(Дарганың сүмелээнин ёзугаар районнуң «Улуг-Хем» солунунуң июль 13-теги номерин тып алгаш, сигенчилерге ажыл төлевириниң дугайында АҮК-туң кол экономизи Р. Кара-Салдың чүүлү-биле таныштым. Оон бир абзацтан ушта бижилгени маңаа кирип көрейн: **Үстүнде саналгаларчы ажыглап турган сиген, силос, сенаж салганда (механизастаан бригадаларга, звеноларга) 1 класстың дээш тоннага хамаарыштыр 7 рубльден өрү- төлевирии бээр ужурлуг.** Тонна дээш колдуунда 7-ле рубль бооп турар ышкажыл. 24-25 рубль дугайында шиитпир ооң соонда хүлээп алдынган чүве ирги бе?—Н. Б.)

— Онаалдавысты күүседип шыдаар бис дээр-дир силер. Бир хүнде белеткеттинер ужурлуг даалга-сорулга бар чүве ыйнзан. Ол канчаар күүсеттинип турар ирги? Техниканың ажыглалының ажыктыг чоруу кайы хире ирги?

— Район ниитизи-биле бир хүнде 595 тонна сигенни белеткээр ужурлуг. Ону ам дээрезинде боттандырып шыдавайн турар бис, хүнде ортумаа-биле 500-512 тонна чедип турар. Ынчалза-даа хүн келген тудум темп шапкынчып орар деп демне чугаалады, ынчангаш чоорту ол деңнелге, харындаа оон бедик көргүзүгге чедип болур бис. Ажыл-агыйларда техника элээн бар. Ындыг болза-даа амгы үениң кол «аарыы» —артык кезектер чедишпезинден олар чедир ажыглаттынмайн турар. Бир сиген кезер машина хүнде ортумаа-биле 5-6 гектар черниң сигенин кезип турар, ол эвээш болбайн аан.

Ниитизи-биле районнуң ажыл-агыйларын алыр болза, сиген кезилдезиниң темпизи «Ийи-Тал», «Найырал» болгаш Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарда өскелерниинден дээре. «Күш-ажылдың хостуунда», «Ак-Талда» байдал база ындыгла эки эвес. Ынчалза-даа салдынган сорулгаларны күүседир дээш бар-ла аргаларны ажыглап, ону боттандырарывыска бүзүрелдиивисти катаптап каайн.

Интервьюну Николай БАЗЫР алган.

УЛАМЧЫЛААР

Ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузары-биле Чадааннаның албан черлери, организациялары, бүдүрүлге коллективтери кедээниң ажыл-ишчилеринге дузалажып турарлар. Олар ниитизи-биле 442 тонна сигенни белеткээрлер.

«Тыва комунэнергонуң» Чадаана участогунуң коллективи (даргазы Даваа Монгуш) «Тыва» совхозка 5 тонна сиген белеткеп бээр хүлээлгелиг. Совхоз дирекциязы Теве-Хая суурнуң алдыы талазында шөлдүң медезин кезип белеткээри-биле оларга айтып берген.

Коллективтиң 7 кижи составтыг сигенчилер бригадазы кыска үениң иштинде ол шөлдүң медезин кескен. Ооң соонда ол коллектив оозун бөлгеш, сарааттап каан. Белен болган сарааттар хүлээп алыр комиссияга ону хүлээдирге, 7 тонна болган.

Электриктер совхозка дузалажырын ам-даа уламчылап турар. Олар планның 200 хуу күүседири-биле бо хүннерде сиген кезерин дүргедедип эгелээн.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чөөн-Хемчик район.

ТУДУП БЕРЗЕ...

Иви — ажыктыг мал. Ону Тожу девискээринге 1880 чылдан бээр ажыглап келген. Өдүген, Хамсыра, Улуг-Даг, Сыстыг-Хем ол ынчаар иви хөй турган. Өдүген сумузунга чурттап чораан Бараан Ээшпек деп кижи хуузунда 1000 ажыг ивилиг чораан. Ол ооң шын санын билбес турган. Улус чизе-даңзы кылып келирге, муң ажыгла боор дээр. Мегелеп, ивилериң чажырып турар сен дээш ону бажыңнап-даа, байысаап-даа турган чүве. Үжен чылдың ортан үезинде орта башкылап чеде бергеш ол кырганның чадырынга чурттап турган болгаш ол дугайын эки билир мен. Ол кырганның ивизин саап ижер, оларны ажаап-карактаар дээш ооң төрел-дөргүлү болур 6-7 өг-бүле кады-кожа чайлаар чүве.

Дөртен, бежен чылдардан эгелээш, ол районга ивиниң баш саны эвээжеп эгелээн. Ынчалза-даа сөөлгү ийи чылда ооң мыйызын долларга садып турар апарган. Мыйыстың үнези даштыкы чурттарга улуг болганындан эвээш эвес орулга оон кирип турар. Ылаңгыя «Май 1» совхоз, Сыстыг-Хем күрүлетпүр ажыл-агыйы дыка орулгалыг болган.

Бо хүннерде «Май 1», «Тоора-Хем» совхозтар иви мыйызын кезип, ажаап ап турар. Кестинген мыйысты чогуур үезинде хайындыргаш, керээ чарган черлеринге дужаарлар.

Иви — ажыктыг. Ону азырап, өстүрүп алырынга барык-ла чарыгдал үнмес. Сиген, силос, холуксаалыг чем хереглевес, чылыг кажаа, өдек ажыглавас.

Ам кол орулга — аныяктарны иви өстүреринге өөредип чаңчыктырары. Оларның амыдырал-чурттаалгазын таарымчалыг тургузарынче хүн бүрү сагыш салыры күзенчиг. Бедип-Соругда ивижилерниң бир кол турлаанга садыгдан ажыдып, чунар-бажың, бир-ийи чуртталга бажыңнындан тудуп берзе. Ол ышкаш Кара-Хемге, оон чоок-кавызында турлагларга ындыг чуртталга тудугларын кылыры база-ла негеттинип турар.

Дмитрий АИР-САНАА.
Тожу район.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГА ӨРТЭЭ — 52 РУБЛЬ

КЕМЕРОВО. Чаа чылдан эгелээш, Кузбасстың 30 ажыг хоорай, район солуннары үнместей бээр чадавас. Бора-бүдүн үнер дээр болза, чагыдылга өртээ дыка улгадыр, чижээ, «Ленинчи орук» солун 52 рубль өртектиг болу бээр чыгыы. Область солуннары база колдуунда ындыг байдалда. Харылзаачылар солуннуң номер бүрүзүнден 8 көпеекти алыксап турар. Редакторлар Кемеровонуң облсоведиче дузалаар дугайында дилег киирген.

ПРЕЗИДЕНТ ФОНДУЗУНДАН ДУЗАЛАМЧЫ

МОСКВА. Узбекистаңга, Таджикистаңга болгаш Туркменияга болган бойдус халавының уржуктарын чайладырынга ажыглаары-биле ССРЭ Президентизиниң курлавыр фондузундан акшаны үндүрер айтыышкынны М. С. Горбачев берген. Ниитизи-биле 549 муң рубльди ук республикаларже чорудкан.

ПАРТКОМ АРТЫП КААР

МИНСК. Минскиниң автомобиль заводунуң күш-ажылчы коллективи бүдүрүлге девискээринден парткомну болгаш комсомол комитедин үндүрер дугайында санаалды хүлээп албаан. Делегаттарның чүгле дөрттүң бир кезии коммунистер турган. Партком ажыл үезинде хемчеглер эрттирбейн турар. Партажылдакчылар бүдүрүлгениң чыл түңнели-биле бээр шаңналдарындан ойталаан. Кол-да чүве —партком рынокче шилчилгениң бо берге үезинде ажылчыннарның эрге-ажыын эки камгалап турар.

ПОЕЗДИГЕ ЧАСТЫЫШКЫН

МАХАЧКАЛА. Москва — Баку маршруттуг дүрген чоруур поездиге июль 31-де частыышкын болган. Ооң түңнелинде 14 кижи өлген, 16 пассажир балыгланган. Олар шупту чаңгыс вагонга чорааннар.

— Бо-даа шуут баш бурунгаар бодааш, өжегээр кылган үүлгедиг-дир — деп, Дагестан ССР-ниң КАК даргазы В. Ф. Мошков чугаалаан.

Частыышкын болурунга чедир бүдүн чартык хире шак арткан турда, чоруп орган поездиден ийи кижи дүже халышкан деп медээ бар.

ТУРАСКААЛЧЕ ХАЛДААШКЫН

КОХТЛА-ЯРВЕ (Эстон республика). Дайын үезинде концентрация лагери турган черде кылган тураскаалче билдинмес кижилер халдаан. Маңаа туттурган орус шериглер ажылдап турган. «Фашистерге 1943 чылда араатанзыг хилинчектедип өлүрткеннерге» деп каан тураскаал бижиктиг самбыраны буза шаап каан, чамдык бузундулар читкилей берген.

ХУУ МАШИНАЛЫГЛАР АМЫРААН

ШУЯ (Иваново область). Дадарбас кузовтуг машиналыг болуру дээрге чолаачыларның чалбыыштыг күзелидир. Ол боттаны-даа берги дег. «Автокам-Теза» заводта фиберглас кабиналыг чиик машиналарны эптеп эгелээн. Баштайгы бөлүк машиналар белен, олар кадыр-берт черлерге эки чоруп шыдаарлар.

(СЭТА).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

БОНН. Европада амгы үеде туруп турар 300 муң америк шериглерниң санын 1995 чылда 150 муң кижи чедир кызырарын Американың Каттышкан Штаттарының администрациязы шиитпирлээн.

НЬЮ-ЙОРК. Шаап халдаарының стратегтиг боочепсектерин кызырар дугайында совет-америк керээге ат салышкынын Москвага болганынга Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 45-ки сессиязының бирги комитединиң даргазы Джайя Пратап Рана (Непал) байыр чедирген.

БЕЛГРАД. Дунай хемниң чоогунда Хорватияның чамдык черлеринде байдал база катап чидигленген. ТАНЮГ агентилелдиң дыңнатканың ёзугаар алырга, Хорватияның Иштики херектер министерствозунуң шериглериниң болгаш серб националдыг чепсектиг кижилерниң аразынга кадыг-дошкун тулчуушкуннар эрткен четверг хүнүнде чурттакчылыг хөй черлерге болган.

ВАШИНГТОН. Персия мугулдурунуң күрүнелеринде амгы үеде 42 муң америк шериг албанныгларының туруп турарын АКШ-тың Камгалал министерствозунуң төлээлекчизи дыңнаткан.

НЬЮ-ЙОРК. «Уолл-стрит джорнэл» солуннуң бижээниң ёзугаар алырга, АКШ-тың президентизи Джордж Буштуң даштыкы политиказын американнарның хөй нуруузу деткип турар. Ынчалзажок ооң экономиктиг политиказынга хамаарыштыр хөөн чок чорук чуртта улам күштелип турар апарган.

РИМ. Бензин өртээ хостуг болдурар дугайында шиитпирни Италияның чазааның чаңында экономиктиг программа талазы-биле эртем-техниктиг чөвүлел хүлээп алган. Бензин өртээ хостуг болдурган сөөлүнде нефть продуктуларының өртектери улгадып магатчок деп, түс черниң солуннары бижээн.

ДЕЛИ. Раджив Гандини араатанзыг ёзу-биле өлүргенинниң истелгезин чорудуп турар бөлүк медеглел кылган. Ол дерзии үүлгедигниң кол организакчызы Шивараджан амгы үеде Индияның мурнуу штады Тамиландыда чаштынып турар магатчок деп медеглелде айыткан.

ВАРШАВА. Чурттакчыларга эргежок чугула хөй чүүлдерниң өртектерин болгаш оларны ажыглааны дээш хөлезинни бедидер дугайында шиитпирни Польшаның чазаа хүлээп алган. Чуртталга бажыңнарын кышкы үеде чылытканы, изиг сугну ажыглааны дээш төлевирлерни, а ол ышкаш бензин өртээн бирги ээлчегде бедиткен.

СОФИЯ. Болгар-совет чаа керээни соңгаарладыышкын чокка чарарын Пловдив хоорайда болган хөй муң кижилиг митингиниң киржикчилери негээн. Болгарияның Социалистиг партиязының хоорай чөвүлели митингини организастаан.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНДЕ

Хоойлужудулга-биле доктааткан ажыл шагындан артыкка, а ол ышкаш неделя санында дыштаныылга хүннеринде болгаш байырлал хүннеринде албан ажылын кылганы дээш милицияның аңаа болгаш дарга составының кижилеринге компенсация тывсыр чүрүмүнүң дугайында.

«Совет милиция дугайында» ССРЭ Хоойлузун күштүг болдуруп ажыглап эгелээр дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың март 6-да доктаалын күүседири-биле ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң **доктаадыры болза:**

1. Эвилел бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле хандыртынып турар милиция ажылдакчыларын хоойлужудулга-биле доктааткан ажыл шагындан ажыр албан эрттиреринге киириштиргенде, оларның ол үеде күш-ажылының төлевирин күш-ажыл дугайында ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулга үндезиннеринде көрдүнген хемчээлдерни ёзугаар база албан-дужаал шалының болгаш тускай дужаалындан хамаарышкан шалының барымдаалап тывсыр.

Неделя санында дыштаныылга хүннеринде болгаш байырлал хүннеринде милиция ажылдакчыларының албан эрттиргенин ажылдакчының чөпшээрешкенин ёзугаар аңаа өске хүннерде дыштаныры-биле азы ийи дакпыр хемчээлдиг акша төлевири-биле дуглап база болур.

2. Эвилелдиң башкарылгазында милиция ажылдакчыларынга хамаарышкан бо доктаалды боттандырары-биле холбашкан 1991 чылдың чарыгдалдарын акшаландырарын ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга Эвилел бюджединден тускайлаан акша-хөреңгилерниң хемчээлинге боттандырар.

3. Республикалар болгаш чер-черниң бюджеттериниң күсели-биле хандыртынып турар милиция ажылдакчыларын хоойлужудулга-биле көрдүнген ажыл шагындан ажыр, а ол ышкаш неделя санында дыштаныылга хүннеринде база байырлал хүннеринде албан эрттиреринге киириштиргенде, ол үеде оларның күш-ажылының төлевирин бо доктаалга дөмейлештир доктаадырын республикалар чазактарынга сүмелээр.

ЧАА ТЫВА КИНОГА

«Алдан-Маадыр» деп тыва чаа кинонуң массалыг сценаларын 1991 чылдың август 17-18 хүннеринде тырттырарын Тыва АССР-ниң Культура министерствозу дыңнаткан. Кызыл хоорайның болгаш Таңды база Кызыл районнарның чоок-кавыда хамаатылары тыва идик-хевин кедип алгаш, массалыг сценаларның кино тырттырыышкынынарынга киржиринче чалап турар. Аңаа киржирин күзээн хамаатылар **3-66-22 телефонну** дамчыштыр харылзааны **август 10-га** чедир тударын дилеп турар.

ДЭЭДИ СОВЕТКЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Угандадан келген төлээлерни дүүн Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар хүлээп алган. Дээди Советке болган ужуражыышкынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Аныяктар талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы И. Ч. Саая, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадык камгалал талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы З. Н. Сат киришкен.

— Африка диптиң төвүнде турар чурттан келген хүндүлүг төлээлер, силерге Азия диптиң төвүнде чурттап турар чоннуң өмүнээзинден тыва черде чедип келгенинер-биле холбаштыр байыр чедирип тур мен —деп, республика парламентизиниң удуртукчузу аалчыларны хүлээп ап турган чугаалаан.

Ч.-Д. Б. Ондар Тываның тургустунуп келген төөгүзүн кысказы-биле таныштыргаш, республиканың күрүне тургузуунуң айтырыгларынга, күрүне эрге-чагыргазының органнарының эде тургустунуушкунунуң байдалдарында кандыг янзылыг чаартынып, эде тургустунуп турарынга тодаргай доктааган. Чаа Эвилел керээзиниң ажылдап кылдынып турганының дугайын аалчыларга таныштыргаш, Тыва болза ам өске тургузуглар-биле деңэргелиг, бот-догуннаан республика болу бээр. Тыва чоннуң күзели — Совет Эвилелиниң улуг, биче улустары-биле кады Эвилелди быжыглаары, Совет Эвилелиниң күчү-шыдалын күштелдирери боор турар деп, ол демдеглээн. Дээди Советтиң Даргазы республиканың күрүне тургузуун, республиканың парламентизинде чеже депутаттың кандыг янзылыг ажылдап турарын, Дээди Совет биле Министрлер Чөвүлелиниң аразында харылзааларның канчаар тургустунганын тодаргай чугаалаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак республиканың бойдус-климаттыг байдалын база экономиказының хөгжүлдезин, Тывада чурттап турар хөй нацияның улустарының кандыг янзылыг чурттап, ажылдап турарының дугайын аалчыларга сонуургаткан. Ол рынок харылзааларының айтырыгларынга делгереңгей доктааган. Амгы үеде кайы-даа диптиң, кандыг-даа чурттуң хөгжүлдези нииди кижи төрелгетенниң хөгжүлдезинден кол хамаарылгалыг апарганын бүрүн барымдаалап көөр ужурлуг бис. Тыва Совет Эвилелиниң өске республикалары, крайлары болгаш областары-биле бир демей, даштыкы харылзааларны калбартып турар. Амгы үеде барык 30 хире даштыкы чурттарның фирмалары, ассоциациялары болгаш бүдүрүлгелери-биле экономиктиг харылзааларны туда берген бис. Азияның, Чөөн Европаның болгаш Чоокку Чөөн чүктүң чурттары-биле харылзааларны туда берген бис. Рынок харылзааларын калбартып, даштыкы кады ажылдажылганы улам хөгжүдер бүгү аргалар бисте бар. Чогуур дугуржулгаларны кылып тургаш, силерниң чурткар-биле-даа харылзажып болур бис деп, ол чугаалаан.

Уганда делегацияның удуртукчузу Э. Категая бодунуң чуртунда национал-хосталгалыг шимчээшкинниң чоруп турарын болгаш чурттуң күрүне тургузуунуң кандыг янзылыг хевирлеттинип тургустунуп турарын кысказы-биле таныштырган.

Ооң соонда аалчылар хөй санныг айтырыгларны салган. Ылаңгыя Эвилелдиң кандыг янзылыг чаартынып турарын Тываның үлегер-чижээнден тодаргай билип алырын олар кончуг сонуургап турган. Херээжен аалчы А. Налванга Тывада херээженнер шимчээшкининиң болгаш аныяктар-биле ажылдың арга-методтарын сонуургаан.

Ужуражыышкын соонда Ч.-Д. Б. Ондар аалчыларга тураскаал белектерни тывыскан.

Сандро МААДЫ.

РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

Бо Хоойлу болза РСФСР-ниң девискээринде күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузун хуужударын боттандырарының кол принциптерин доктаадып, чурттаар оран-савага өнчү харылзааларын чаартырының эрге-хоойлулуг, социал болгаш экономиктиг үндезиннерин тодарадыр.

Чурттаар оран-савага хереглелди хандырарының аргазын хамаатыларның хостуг шилип алыр эргезин боттандырарынга, а ол ышкаш чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглалдын болгаш кадагалалдын экижидеринге таарымчалыг байдалдарны тургузары Хоойлунуң сорулгазы болуп турар.

Чурттаар оран-саваны өнчү болдурар эргени тыпсырының боттарының акша-хереңгизин чөптүг ажыглаар, шимчевес өнчүнүң мөөңнээр, шимчевес өнчү рыногунга ону сайгарар, бодунуң чурттаар оран-савазын хостуг эдилээр, ажыглаар болгаш башкарар арганы хамаатыларга бээр.

I КЕЗЕК

Ниити негелделер

1 чүүл. Чурттаар оран-саваны хуужудары — күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунда бар чурттаар бажыңнарны эки тура үндезинге хамаатыларның өнчүзү кылдыр халас дамчыдары азы садары-дыр.

2 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар оран-саваларны ээлеп турар хамаатылар хөлезилел азы аренда керээзин ёзугаар өг-бүлениң назы четкен кады чурттап турар бүгү кежигүннериниң чөпшээрежилгези-биле ол бажыңнарны өнчүзү, оон иштинде нииити, үлег өнчүзү кылдыр бо Хоойлуда, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның нормативтиг өске-даа актыларында баш удур көрдүнген негелделер ёзугаар садып алыр эргелиг.

3 чүүл. Чурттаалга бажыңнарының ээлери апарган хамаатылар боттарының кандаар көргени-биле оларны ээлеп, ажыглап база баш билип садар, чагыг ёзугаар арттырар, арендага бээр, а ол ышкаш хоойлуга чөрүшпес болбас өске-даа дугуржулгалар ёзугаар сайгарар эргелиг.

Күрүне азы муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңында хуужуткан чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дериг-херекселдериниң болгаш бажыңның нииити ажыглал черлериниң кады ээлекчилери болур.

Чурттаар бажыңны өнчү кылдыр ажыглаарын боттандырары өске кижилерниң эргелерин болгаш күштүг болуп турар хоойлужудулга ёзугаар камгалаттынып турар эрге-ажыктарны үреве ужурлуг.

4 чүүл. Үрелириниң кырында келген чурттаар бажыңнарны, общежитиелерде, коммунал квартираларда, төөгүнүң болгаш культураның тураскаал-бажыңнарында, хаалгыг шериг хоорайжыгаштар бажыңнарында чурттаар оран-сава, санитар-гигиена болгаш өртке удур нормаларга дүүшпес бажыңнарны, а ол ышкаш совхозтарның болгаш кедээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, оларга дөмейлешкек ажыл-агыйларның чурттаар оран-сава фондузундан аңгыда, албан черлериниң чурттаалга бажыңнары хуужуттунмас.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери коллективтериниң санал-оналын барымдаалап көрүп турааш, албан черлериниң чурттаалга бажыңнарын болгаш коммунал квартираларны хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

5 чүүл. Хуужуттунган чурттаалга бажыңнарынга болгаш бажың чаныны девискээрлеринге хамаарыжыр чер участоктарын ажыглаары РСФСР-ниң Чер кодекизиниң нормаларында доктааткан чурум болгаш негелделер ёзугаар боттандырар.

6 чүүл. Чурттаар оран-сава бажыңнарын хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын:

улус депутаттарының чогуур Соведи азы оон күүсекчи органы,

бүрүн-биле башкарып чорудар эргелиг кылдыр чурттаар оран-сава фондузун бызыглап каан бүдүрүлге;

чурттаар оран-сава фондузун оперативтиг башкарар кылдыр дамчыдып бергени албан чери боттандырар.

7 чүүл. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр дамчыдарын болгаш садарын РСФСР-ниң Негелде кодекизиниң нормаларында доктааткан чурум болгаш негелделер ёзугаар чурттаар бажыңны өнчүзү кылдыр садып ап турар хамааты-биле улус депутаттарының Совединиң, бүдүрүлгениң, албан чериниң чарып алыры чогуур керээге бижиглээр.

Садып алганы бажыңны өнчүзү болдурар эрге улус депутаттарының тус чер Совединиң күүсекчи комитединге керээни бүрүткээн үезинден эгелээш тургустунар.

8 чүүл. Чурттаар оран-саваны хуужударының дугайында шиитпир хамаатыларның билдириишкиннерин ёзугаар документилерни дүжааган хүнүнден эгелээш, ийи ай хуусаада хүлээп алдынган турар.

Бо чүүлдүң бирги кезээниң негелделерин үрээнинге буруулуг албан-дужаалдыг кижилерге доктааткан чурум ёзугаар харыысалга онаар.

Чурттаар оран-саваны хуужударының айтырыгларын шиитпирлеп турда, хамаатының эргелерин үрээн таварылгада судче хомудаар эргелиг.

9 чүүл. Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш доктааткан чурум ёзугаар оларга деңнештирген кижилерге, күш-ажылдың инвалидтеринге, а ол ышкаш чажыңдан инвалид болганнарга, дайынның хоочуннарынга, күрүне албан-хүлээлгелерин күүседип турааш өлген кижилерниң өг-бүлелеринге, социал талазы-биле доктаадып каан амыдыраарынга эң-не эрге-жок чүүлдерден орулгалары куду өг-бүлелерге чурттаар оран-сава байдалдарын экижидери негеттинип турарларга хөлези керээзиниң негелдезин ёзугаар күрүне болгаш муниципалитет чурттаалга фондузунуң бажыңнарындан чурттаар черлер алыр чурум хевээр артар.

Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыттынган чурум ёзугаар чурттаар бажың алыр эрге РСФСР-ниң, РСФСР-ниң составында республикаларның хоойлужудулгазын барымдаалап, хамаатыларның өске-даа категорияларынга база тыпсып болур.

10 чүүл. Чурттаар оран-сава байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларга рынок харылзааларынче шилчилге үезинде учётка тургузарының болгаш чурттаар бажыңнар-биле хандырарының чуруму хевээр артар.

II КЕЗЕК

Чурттаар оран-саваны хуужударының кол принциптери болгаш негелделери

11 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет чурттаалга оран-сава фондузунуң бажыңнарындан чурттаар черни хуужудулга чурумун ёзугаар өнчүзү кылдыр хамааты бүрүзү чаңгыс удаа халас алыр эргелиг.

12 чүүл. Хамаатыларга өнчү кылдыр халас дамчыдар чурттаар бажыңнарның хемчээлин РСФСР-ниң составында республикаларның Дээди Советтери, улус депутаттарының автономнуг область, автономнуг округ, край, область Советтери, улус депутаттарының Москва болгаш Ленинград хоорай Советтери тодарадыр. Ынчалзажок бир кижиге хамаарыштыр нииити шөл 18 дөрбелчин метрден эвээш эвес болгаш чурттаар оран-саваның хереглел шынарын барымдаалап, өг-бүлеге немей 9 дөрбелчин метрни бээр.

13 чүүл. Чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглал шынарын, өг-бүлениң составын, оон материалдыг байдалын, күш-ажылчы нииити стажын, орнун катап тургуспас болгаш өске-даа чылдагааннар-биле бажыңның бузулгаа, кежүрери-биле холбаштыр квартира алырын барымдаалап, хамаатыларга өнчү кылдыр халас дамчыдар бажыңнарның хемчээлин улус депутаттарының чер-чер Советтери улгаттырар эргелиг.

14 чүүл. Хамаатыларга өнчү кылдыр халас дамчыдар шөлдүң өртек-үнезин ук чурттакчылыг пунктуга ажыглал шынары ортумак деңнелдиг бажыңнарга чурттаар бажыңның хуужудулга үезинде нииити шөлдүң бир дөрбелчин метриниң өртек-үнезин барымдаалап тодарадыр өртек эквивалентизин дамчыштыр чорудар.

15 чүүл. Хамаатыларга өнчү кылдыр дамчыдар квартираның нииити өртээн улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чаңгыңга тургустунар хамаарылга чок комиссиялар улус депутаттарының, профэвилел организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң, саң-хөө органнарының болгаш банкыларның төлээлекчилериниң албан киржилгези-биле, а ол ышкаш чурттаар бажың садып ап турар хамаатыларның киржилгези-биле оон шөлүн болгаш ажыглал шынарын барымдаалап санап үндүрер.

Чурттаар оран-саваны хуужудуп турда, халас дамчыттынып турар хемчээли болгаш ажыглал шынарының деңнели ажып турар болза, квартираның нииити өртээ-биле халас дамчыттынып турар чурттаар оран-саваның өртек эквивалентизиниң аразында ылгалды хамаатылар төлээр.

16 чүүл. Чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглал болгаш септелге нормаларынга дүүштүр капитал септелге негеттинип турар бажыңнарда хамаатыларның ээлеп турары өрээлдерин хуужударын колдуунда-ла хөлезилеп, капитал септелге чоруткан соонда боттандырар. Хамаатылар чөпшээрежир болза, хөлезилекчиниң кылбааны септелгези дээш чогуур компенсацияны төлеп болур.

17 чүүл. Өнчүзү болуп турар чурттаар оран-саваны ону улам ажыктыг хуваар сорулга-биле хамаатыларның чөпшээрежилгези-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери олардан садып алыр эргелиг.

18 чүүл. Долузу-биле башкарып чорудар эргелиг кылдыр бүдүрүлгелерде бызыглаан азы оперативтиг башкарар кылдыр албан черлеринче дамчыткан чурттаар оран-сава фондузу ол бүдүрүлгелерниң, албан черлерин хуужудар апарган таварылгада, хоойлужудулгада доктааткан негелделер ёзугаар оларның-биле кады хуужудар, азы оон туруп турары девискээрде улус депутаттарының чогуур Совединге дамчыдар.

19 чүүл. Чурттаар бажыңнарны хуужударын чиигелделиг негелделер ёзугаар бээр үр хуусаалыг чээлилерни, а ол ышкаш улус депутаттарының, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң тодарадып бээри чурум ёзугаар үзүктеп төлээрин ажыглап турааш боттандырып болур.

20 чүүл. Чурттаар оран-саваны хуужутканындан кирген акша-хереңги чурттаар оран-сава фондузун бызыглаан улус депутаттарының чогуур Советтериниң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның агар саңынче кирер. Тус черде чурттаар оран-сава тудуун улам ынай калбартырынга болгаш чурттаар оран-сава фондузунуң капитал септелгезинге ажыглаар.

III КЕЗЕК

Хуужуттунган оран-сава хандырылгазы болгаш септелгези

21 чүүл. Хуужуттунган бажыңнарның хандырылгазын болгаш септелгезин күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңнарынга доктааткан негелделер ёзугаар чурттаар оран-сава фондузунуң ажыглалының база септелгезиниң чаңгыс аай дүрүмнерин болгаш нормаларын албан сагып турааш, оларның ээлериниң акша-хереңгизиниң күсели-биле боттандырар. Ол сорулга-биле олар эштежилгелерни болгаш өске-даа каттыжыышкыннарны тургузуп ап болур.

22 чүүл. Оларның ээлери-биле (эштежилгелер болгаш өске-даа каттыжыышкыннар-биле) керээ ёзугаар хуужуттунган чурттаар бажыңнарны хандырар база септээр талазы-биле хүлээлгелер күрүнениң чурттаалга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организацияларынга хевээр артар.

Хуужуттунган чурттаар бажыңнарның хандырылгазы болгаш септелгези-биле холбашкан чарыгдалдарны күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң хандырылгазынга доктааткан өртектер ёзугаар ээлери төлээр.

23 чүүл. Бүрүнү-биле хуужуттунган бажыңда чурттаар өрээлдериниң ээлери ол бажыңның хандырылгазын организастаарын, күрүнениң чурттаалга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организацияларын, кооперативтерни, хуу фирмаларны болгаш ажыл-агыйның чорудуларының өске-даа субъектилерин киириштирбишаан, боттары тодарадыр эргелиг.

24 чүүл. Долу эвес хуужуттунган бажыңнарда хамаатыларның өнчүзү болуп турар чурттаар өрээлдерниң хандырылгазын болгаш септелгезин хуужудулга мурнунда ол бажыңнарны хандырып турган чурттаалга-ажыглал болгаш септелге-тудуг организациялары боттандырар.

Долу эвес хуужуттунган бажыңнарда чурттаар өрээлдерниң ээлери инженер дериг-херекселдерни, бажыңның нииити ажыглалының черлери-биле болгаш ол бажыңда шөлдү бир аай ажыглап турары бажың чанында девискээрни арыг-шевер тургузары-биле холбашкан чарыгдалдарга киржир.

25 чүүл. Хуужуткан чурттаар оран-сава фондузунуң техниктиг байдалынга болгаш чогуур үезинде септээринге контрольду улус депутаттарының чер-чер Советтери база тус чер ботбашкарылгазының органнары боттандырар.

26 чүүл. Хуужуттунган чурттаар бажыңнарны, инженер дериг-херекселдерни, коммуникацияны болгаш бажың девискээриниң чаңгы ажыглаарының чурумун үрээр болза, доктааткан чурум ёзугаар харыысалга хүлээдир.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың июль 4.

«РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп кииреринин дугайында

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаалдыры болза:**

1. «РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун ону парлаан үезинден эгелээш күштүг болдуруп киирер.

2. «РСФСР-де чурттаар оран-саваны хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республикаларның күштүг болуп турар хоойлужудулгазын чорударынга чедир ол Хоойлуга бир-тээ чөрүшпес эвес болганда ону ажыглаар.

3. Улус депутаттарының чер-чер Советтери, бүдүрүлгелер, албан черлери өнчүзү кылдыр чурттаар оран-саваны садып алырының чурумунуң болгаш негелделериниң дугайында оперативтиг база чедингир информация-биле ону хандырар, хамаатыларның дилээн ёзугаар оларның өнчүзү кылдыр чурттаар оран-саваны дамчыдарын болгаш садарын шаптык чок боттандырар арганы бериир турар эргежок чугула организастыг хемчеглерни чорудар.

4. Нииити бажыңның хандырылгазы-биле болгаш септелгези-биле холбашкан нииити чарыгдалдарда киржип турар хуужуттунган бажыңнар (квартиралар) ээлеринге чурттаар оран-сава рыногун тургузарының шилчилге үезинде, күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунуң бажыңнарында чурттаар өрээлдер хөлезилекчилеринге ышкаш, ындыг негелделер хевээр артар. Бо таварылгада коммунал ачы-дуза чедирилгезин төлээриниң айтырыгларын хамаатыларның социал камгалалын хандырып турар нормативтиг актылар ёзугаар башкарып таарыштырар.

5. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, РСФСР-ниң составында республикаларның Министрлер Чөвүлелдери хамаатыларның садып алганы бажың-балгаттың өртек-үнезин, а ол ышкаш «РСФСР-де чурттаар оран-сава фондуларын хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 16 чүүлүнде көрдүнген компенсацияның хевирин болгаш характерин тодарадыр чурумну доктаадыр.

6. Өнчүзү болуп турар чурттаар оран-саваны хамаатыларның өнчүзү кылдыр күрүне болгаш муниципалитет оран-сава фондузунга көрдүнген негелделер ёзугаар дамчыдарын болгаш садарын боттандырарын хөй-нииити каттыжыышкыннарга (организацияларга) сүмелээр.

7. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш РСФСР-ниң Төп банкызы бажыңнарны (квартираларны) өнчүзү кылдыр садып алырынга, чиигелделиг байдалдарга хуу бажыңнарны тударынга үр хуусаалыг чээлилерин хамаатыларга аңгылап бээриниң чурумун ажылдап кылыр. Хоойлужудулга ёзугаар шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар талазы-биле чогуур саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединге киирер.

8. Чурттакчы чоннуң акша-хереңгизиниң күсели-биле чурттаар бажыңнар тударын калбартыр база чурттаар оран-сава рыногунче шилчилгеге таарымчалыг байдалды тургузар сорулга-биле РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының Советтери чер участоктарын болгаш тудуг материалдарын доктааткан чурум ёзугаар хамаатыларга аңгылап бээрин хандырар, тудуг материалдары болгаш бажың тударынга херегләэр чүүлдерни бүдүрер талазы-биле акционер, аренда, кооператив болгаш биче бүдүрүлгелерни организастаарынга дуза көргүзүп турааш, тудуг индустриязының база азазын хөгжүдериниң күсели-биле сөөлгү айыттынган чүүлдерни бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин, а ол ышкаш тус чер бюджединиң болгаш районнарга бүдүрүлгелериниң акша-хереңгизин киириштирериниң күсели-биле социал-экономиктиг база инженер инфраструктураның хууда тудуун тургузарын улгаттырар.

9. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели:

«РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларын киирер дугайында саналдарны белеткээр;

«РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр РСФСР-ниң чазааның шиитпирин киирер;

хуу болгаш кооператив оран-сава тудуунга немелде идиг бериишкинни бээрин киириштирбишаан, РСФСР-те чурттаар оран-сава реформазын чорударының күрүне программазының төлевилелин белеткээш, 1991 чылдың IV квартайында РСФСР-ниң Дээди Совединге ону көөр кылдыр киирер;

РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында чижек дүрүмнү ай хуусаада ажылдап кылыр болгаш бадылаар;

хамаатыларның чурттаар оран-сава-биле хандырылгазын болгаш нииити шөлдүң хемчээлин барымдаалап турааш, чурттаар бажыңнарны ажыглааны дээш төлевирин тодарадырынче шилчилге талазы-биле саналдарны белеткээр;

чурттап турар чериниң аайы-биле хамаатыларның кирр бижилгезин хевээр арттырарының чогумчалының дугайында айтырыгны көөр болгаш херек апарза, чогуур саналдарны белеткээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың июль 4

ТАЙЫЛБЫР: «РСФСР-де чурттаар оран-сава фондузун хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр 1983 чылдың июнь 24-те РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы РСФСР-ниң Чурттаар оран-сава кодекизинге өскерилгелерни болгаш немелделерни база киирген.

ЧЕМИЖИҢ ЧЕДИНГИРИН КОШКАТПА

Моңгуш Өлчей-оол — шүлүк болгаш проза жанрларында чедиишкинниг ажылдап чоруур чогаалчыларның бирээзи.

Оон чечен-мерген шүлүктери, чечен чугаалары парлалгага көстүп кээрге-ле, черле эттирбейн номчуур чаңчылдыг мен. Бо удаада «Хайнактаар», «Хелемечилиг кижи», «Куурумчу таакпы» деп чечен чугааларын «Улуг-Хем» солуннан база-ла соонуурган номчудум. Чогаалчының ат-сураа үнген, үгүргеңге бараалгаткан «Хөөрээриниң чугааларын» үр үзүктелиишкинниг соолунде кагбайн база катап уламчылай бергени өөрүнчүг. «Хөөрээриниң чугааларын» орус дылдыг номчукчулар база номчуур аргалыг болган. Бо номну М. А. Хадаханэнин очулгазы-биле эрткен чылын «Тувинские побасенки» деп ат-биле Тываның ном үндүрер чери орус дылга парлап үндүрген.

Солунда үнген, үстүнде адаанным чечен чугааларны номчааш, Хөөрээр ирей ындаа солун чугаазын уламчылавышаан, хөглүг-баштаан салбаан, шоодуп-сойгалаарын кагбаан-дыр деп бодалга келдим. «Хелемечилиг кижи» деп чечен чугаа «Бо-ла чораащ, Хөөрээр ирейниң келээде ажык сеткилдиин экизинип чоруур мен. Чамдык кижилер дег, хойнунга чылан-даа хойлап чорбас, херээнге кара даш-даа шыгжап чорбас. Өөрээнин өөрүп чугаалап, хорадааның хорадап чугаалап чоруур кижи болган» деп ирейниң овур-хевирин илереткен домактардан эгелээн. Чечен чугаада шериг хүлээлгезин эрттирип чораан, төрээн дылын «уттупкаш» келген оолдуң чегенчиин шоодуп көргүскен.

Хөөрээр ирей пат кайгап чугаалап орар: « — Аза кара хек чүве болбас ийикпе! Дөө Чаа-Хөл куду бир аалдың оглу шеригге дөрт чыл болгаш халажып келген. Кижиниң аалынга кээрде, тыва дылын тек кылдыр уттупкан келген болбас ийикпе. Келирде — тускай хелемечилиг келген!

А оолдуң ада-иези пат муңгараан. Баштайгы дээрезинде хөөкүй авазы ыглап-каан:

— Кужур-ле оглумнуң салымының бачын аар, төрээн авазы мээң дылымны уттупкан! Мээң-даа салымымның бачын аар, оглумнуң ол дылын билбес!.. деп чугаалааш шаанга кирген.

Тыва дылын уттупкан орустаар эриниң хелемечизи чеже шыдажыр, чана берген. Адак сөөлүнде авазы-биле артып каар. «Авазы-биле үш хире хонук иштинде чоруй, бир-ле хүн кижиниң олуруп олуруп:

— Далган бар бе, авай? — деп кээргенчии коңчуг кылдыр тывалай берген дээр чораан».

Бо чечен чугааның сеткилинде чедингир, номчуттунгур болгаш солун боордан аңгыда, чүгле бичии кижилерге эвес, улуг-даа кижилерге кижизидикчи утка база бар. Аа сүдүн эмген авазының дылын, төрээн дылын уттуп болбас деп ханы утка сиңниккен.

Шүлүкчүнүң мындыг одуруглары-даа бар ышкажыгай:

Төрээн дылын уттур болза,
Төрел чондан хоорлуур апаар.
Орус дылды билбес болза,
Өг-дег чырык көрбес апаар.
Ынчангаштың ийи дылды
Ылап билзе, чоргаар чоруур.

«Хайнактаар» деп ийиги чечен чугаада Хөөрээрниң тыңыңгыр-сагыңгыры, эскертиммес бичии-ле чүүлдерден солун чугааны үндүрүп, өөскүдүп апаары бир онзагай. Хөөрээр болза инекти мажаалай-биле хайнакташтырар дээр баштак бодалдыг. «Бир эвес инекти азыг-биле хайнакташтырыптар болза... чазын бызаалап алгаш, чайны өттүр сүдүн саадырып, семирип чайлааш, күзүн удуп чыдып алыр. Ынчаарда ам аңаа сиген-даа, ажаал-да-даа херек чок: ынчаарда хөөкүй, чалгаа кижи чыргаап ужурлуг...»

Чогаалчының моон соңгаар-даа чогаадыкчы, тывыңгыр ажылдап, чечен чугааларының чеминиң чедингирин кошкатпайн уламчылаарын күзеп каалы.

Шоома ДАРЖАП.

РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыынга хамаарыштыр

ТҮҢНЕЛ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң коммунистериниң партия хуралы болуп эрткен. Аңаа РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң бо чылдың июль 20-де үндүрген «РСФСР-ниң күрүне органнарынга, албан черлеринге болгаш организацияларынга политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазын соксадыр дугайында» Чарлыынга хамаарыштыр чугаа болган.

Күрүне политиказын ажылдап кылырынга, оон ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга РСФСР-ниң Конституциязының доктаатканы политиктиг партияларның болгаш хөй-ниитиниң массалыг шимчээшкиннериниң деңэргелерин хандырар, күрүне органнарының ажыл-чорудулгазынга хөй-нииити каттыжыышкыннарының холгаарлаашкынын болгаш күрүне аппаратының ажылынга партиялар аразының демиселиниң салдар чедирерин болдурбас сорулга-биле үндүрген ол Чарлыы-биле коммунистерни база катап таныштырып, Чарлыкка хамаарыштыр бодалдарын ажыт-чажыт чок илередип, санал-оналын солчуруп тайылбырлавышаан, ында партия эге организациязының секретары С. Ы. Монгуш чүве чугаалаан.

Утказын ёзугаар алыр чүве болза, ол Чарлык Россияның хамаатыларының Конституция ёзугаар эргелерин казып, бистиң чуртувуста тургустунуп, сайзырап орар демократияга согуг берип, хөй-ле янзы-бүрү партиялар турарын хөгжүдеринге шаптыктап, политиктиг болгаш экономиктиг чаа шимчээшкиннер тургузарынга доктар болуп турар дээрзин СЭКП ТК-ның, СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозунуң болгаш ТКК-зының Президиумунуң медеглелдерин төп солуннардан номчуп таныжкан бис.

Бистиң республикада партия организациялары ол Чарлыкка хамаарыштыр чугааны кылып, эге организациялар боттарының партия хуралдарынга коммунистерниң бодалдарын, санал-оналын дыңнап, тускай шиитпирлерни хүлээп ап турар.

Совет күрүнениң тургузукчузу, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының үндезилекчизи Владимир Ильич Ленинниң тургусканы партия совет коммунистерге эң эргим. Оларның, коммунистерниң, чүректериниң дуувурелдиг согуу бо хүннерде бүгү делегейге улам күштүг дыңналып турар Ленинниң партиязының ат-алдарын быжыглаар, партияны камгалаар дээн оларның үнү улам сыйый каттыжып, дыңналып орар. Бистиң республиканың Министрлер Чөвүлелинге болуп эрткен ол хуралга санал берген коммунистерниң чамдыктарының бодалдарын номчукчуларга таныштырайн. Саналдар мурнунга салдынган айтырыгларга харыылап тура, Сыкыйбан Ырышович мынча деп чугаалаан: «Партияны чогум шуут-ла хоруваан-дыр. Беш, алды ангы партиялар тургузуп туруп бээр болза, ынчан-ла, харын айтырыг бээр болбайн канчаар. Оон база болза ам. Бир эвес Чарлык күштүг болуп бадылаттына бээр чүве болза, ынчан партия организацияларын тарадыр-ла ыйнаан. Мээң бодум бодалым болза, чурттап турар чер аайы-биле партия организацияларын тургузуп болур-дур. Бирээде ол. Ийиде, бүдүрүлгелер аайы-биле бөлүктеп чүге тургузуп болбас деп...»

Килдис эргелекчизи В. Ө. Монгуш бир дугаарында санал берген: «РСФСР-ниң хамаатызы кижи болганымла, Чарлыкты күүседир апаар чеп-ле билип турар кижи мен. А коммунист кижи болганымда, Чарлыкты хөлөмчер болган болуушкунга дөмейлевес мен. Партия организациязының ажылы адаан саадарап турар албан черлери-даа бар болгай. Кежигүннерни эки тура-биле партбилетин дужаап турар организацияларның ажылын тергиин дээр бис бе?..»

«Болу ленинчи партиядан дезе берген кижи чаңгыс шыйгаш-ла, партияны тарадыр дээн хөйге шуут удур мен. Хөй партиялар турары чарын солун эвес-ле ыйнаан. Коммунистер канчап ол Чарлыкка чөпшээрежиптер болдур. Мээң бодалым — коммунистиг партияны камгалап арттырар.

Радио, телевидение дамчыдылгаларынга, солуннарга мурнакчыларны адап, мактап турары ышкаш коммунистерни, оларның ажыл-херээн каскы кылдыр адаар, мактаар болза эки. Партияны камгалаар, оон ат-алдарын көдүрер дизе, ажылдың ындыг хевирлерин чүге ажыглап болбас бис. Коммунистер дугайында сагыш салып турарывыс оон кеәтү бербес бе? Шыдаар-ла шаам-биле коммунистиг партия дээш туржур мен» — деп, партияның хоочуну А. Х. Токаның саналдаанының соонда коммунистер боттарының бодалдарын илередип, санал-онал солчуушкунун идепкейжээн.

«Чамдык коммунистер чүге ыыт чок олурарыл? Оода ла хуралда олуржуп турарларывыс сагыш-сеткиливис ажытчып алывысса.

Эде тургустунуушкунга өөрүп турдувус. Ам оон чүнү алганывыс ол ынчаш? Чурт иштинде чүү болуп турарын көрүп, билип тур ышкажыл бис. Партиядан ажыы-биле дескен кижи бистиң салым-чолувусту шиитпирлеп турар апарган-дыр. Коммунистер канчаар ажылдап, кайнаар көрүп турарывыс ол? Ажыы-биле чугаалаарга, партия организациялары ажылын дыка сулараткан. Байырлалдар көвүдээн, а ажыл-чорудулгавысче кичээнгейивис кудулаан. Ам малга чем белеткелиниң кидин түлүк үези. Агаар-бойдус база таарымчалыг туруп тур. Оът-сигенниң ыяжы кайда-даа тергиин, а сиген кезер кижи чок.

Чоннуң социал байдалы кандыг-дыр. Эртен арте туруп келгеш, «хлеб оочурунче баар бе, ажылче баар бе?» дээн айтырыгга хөй кижи муңчулуп турар...» — деп, партияның, күш-ажылдың хоочуну К. С. Шойгу бодалдарын илереткеш, партияны камгалап арттырар деп санал бергеннерни деткээн.

Санал бергеннерниң болгаш эге организация секретарының бодалдарын долузу-биле деткип турарын чугаалавышаан, кол специалист И. Ч. Саая Чарлыктың партияны шуут-ла хоруп турар талазы чок дээн бодалын илереткеш, партия ажылының уг-шиин, арга-методун өскертир дугайында бодалын коммунистер-биле үлешкен.

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының дузалакчызы С. С. Артына туруп кээп, СЭКП ТК-ның сөөлгү Пленумунуң шиитпирлерин ажылга удуртулга болдуруп, ботшугумчулекчи ёзу-биле бодамчалыг, хынамчалыг ажылдаарын коммунист бүгүдезиниң бөгүнде сорулгазы ол деп чугаалаан. Сөөлгү чылдарда партия организацияларының ажылы сулараан, коммунистер соңгуургал, идепкей чок апарган, районнарга удуртукчу кадрлар шилип тургузары багай деп, ол нииити шугумчудал кылган.

Дараазында санал бергеннерниң бодалы чаңгыс аай болуп, ленинчи партияны камгалаар дизе, коммунист бүгүдеэи, партия организациялары бир демниг бооп, партияның башкарыкчы ат-алдары дээш демиселди шыңгыы чорудуп, ажыл-чорудулганың уг-шиин чаа ёзу-биле чорударын чүгула деп санааннар.

Чарлыкты күштүг болдуруп бадылаптарынга, түңнел үндүргүже чедир манаар, партия организациялары ажыл-чорудулгазын уламчылаар деп шиитпирни коммунистер бир үн-биле ол хуралдан хүлээп алган.

Валентина САТ
(«Шынның» корр.).

70 Тывага улусчу революцияның чылы

ОЛАР СУГ-БАЖЫНГА ЧУРТТАП ЧОРААННАР

ССРЭ-ге удур дайын эгелээн.

Баштайгы үелерде Тывага ажылдап, чурттап чораан 800 ажыг ССРЭ хамаатылары Ада-чурттуң Улуг дайынынче чоруткан. А 1943 чылдың майның 20-де тыва 11 танкист, сентябрьның 1-де тыва 208 эки турачылар фронтуже аъттаныпкан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга адашкылар, алышкылар, дуңмашкылар чаңгыс демниг демисежип турганын билир бис. Тывадан фронтуже чорутканнарның аразында ындыглар база эвээш эвес. Аңаа дараазында чижектер бадыткал болур. Таңды кожууннуң Кызыл-Арыгга чурттап турган Иван, Лука, Авксентий, Александр, Василий, Семён Шумовтар Ленинград хоорайның камгалалынга киржип, чаңгыс миномёттуң солдаттарының командазынга дайылдашканнар.

Таңды-Уланның эдээнде Чагытай, Дүрген, Бай-Хаак, Оргалыг, Доора-Хадын, Кара-Булуң, Суг-Бажы, Чал-Кежиг, Элегес, Көк-Булуң сумуларындан Ада-чурттуң Улуг дайынынче 45 оюннар эки тура-биле дайылдажып чоруткан. Бо каш одуругларның автору Элегеске төрүттүнген, ынчангаш Оюн Кокеек Доңгуракпаевна, Оюн Чассыгбай Моолдаарович ашак-кадайның дөрт оглу — Ойдупаа, Хүүлеңмей, Айыжы, Кечил-оол, (Оюн Кечил-оолду кадыы кошкак дээш фронтуже албаан), Седип-оол Оюннар кайызы-даа аңгы-аңгы үелерде Тываның Араттың Революстуг шериинге хүлээлгезин эрттиргеннер.

А кыс дуңмазы Чыртакпай Оюн эр кижи турган болза, чугаажок шериг херээн эрттирер ийик. Беш алышкыларның эң-не улуу Ойдупаа Оюннуң ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы черле солун кижи. Ол аныяк үезинде-ле ТАРЭ, ТАРН кежигүнүнге кирген. 1930 чылдың үезинде, АРШ-ка тургаш, Чадаанага, Өвүрнүң Бора-Шайга болуп турган үймээн-самыынны базарынга идепкейлиг киришкеннерниң бирээзи. Беш алышкы бежелээ турза узун, тутса мөге эрлер. Ынчангаш АРШ-ка тургаш-ла, пылырак мөгелерниң саңынга кирип турганнар. Эң ылангыя алышкыларның эң улуу Ойдупаа Оюн ТАР мөгези Арзылаң Чамыянны 1940 чылда 120 мөге салган чазак байырлалынга тиилеп үнгеш, ээр-чүгенниг, чүгүрүк аъттыг-биле шаңнаткан-даа. Дайынче эки тура-биле чорууруунуң мурнунда Таңды кожуунунуң Салчак Тока аттыг кураконоомунуң хову бригадиринге ажылдап турган.

Хүүлеңмей Оюн 1937-1939 чылдарда АРШ-ка шериг херээ эрттирген. Шериг мергежили — артиллерист. ТАРЭ болгаш ТАРН кежигүнү. Айыжы Оюн 1934-1937 чылдарда АРШ-ка шериг албаны эрттирген. Кол мергежили — чолаачы. Араттың Революстуг аъттыг шерииниден халашкаш, ТАРН-ның Сайыттар Чөвүлелинге үр үеде чолаачылап турган. Седип-оол Оюн дөрт алышкыларның эң хеймери кижи-дир. Ол АРШ-ка шериг херээн эрттирип тургаш, эки тура-биле фронтуже чоруур дээш билдиришкин кииргеннерниң баштайгыларының бирээзи.

Ойдупаа Оюн дуңмалары-биле кады гвардейжи улут лейтенант Оюн Оолактың взводунга дайылдажып чорааннар. Оюн Чассыгбайның оолдары оттуг шөлдерге, шынап-ла, эрес-дидим тулушканнар. Маңаа хамаарыштыр Ойдупаа Оюнну Алдар орденниң үшкү чергези, ТАР ордени-биле шаңнаар дугайында амгы үеде күрүне архивинде кадагалаттынып чыдар бир документиниң сөстери мындыг:

«Гвардейжи дайынчы Ойдупаа Оюн Ровно, Дубно хоорайларны болгаш суурларны хостаарынга немец-фашистерге удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга бодунуң снайпер боозу-биле эң айыылдыг от точкаларын, пулемёт бөлүглежилгелерин он-ону-биле узуткаан болгаш чүгле Ровно дээш тулчуушкуннарга 20 ажыг немецтерни чок кылган. Дубно дээш шавар халдаашкыннарга аар балыглаткаш, тулчуушкун шөлүнден чоруй барбайн, эрес-маадырлыг чоруктарны кылган.

Эки турачылар отрядының командири Капитан Кечил-оол.

Командирниң политика талазы-биле оралакчызы улут лейтенант Байыскылан».

Дубно дээш тулчуушкун эң-не аар-берге болган. Немецтер маңаа эң-не хөй күштүг мөөннээн турган. Эскадроннуң немецтерже дөрт халдаары болдунмас апарган. Старшина Чүлдүм Доңгакка командылаткан дөрт Оюн алышкылар, Түметей Оюн, Нордуп-оол олар дайзынның тылындан боолап эгелээн чүве-дир. А ынчан улуг лейтенант Оюн Оолак взводун шавар халдаашкынче командылапкан. Айыжы, Седип-оол алышкылар гранаталарны удур халчып олурган фашистерже улай-улай шывадапканнар.

Дубно дээш аар-берге тулчуушкуннарга дөрт алышкыларның бирээзи Айыжы Оюн амы-тынындан чарылган. А Ойдупаа, Хүүлеңмей кайызы-даа аар балыглатса-даа, тулчуп турганнар. А алышкыларның эң-не хеймери Седип-оол дараазында тулчуушкунга база аар балыглаткан. Ойдупаа, Хүүлеңмей эки турачы өөрү-биле 1944 чылдың чайынында чанып келгеннер. А дөрт эрес эрлерниң эң-не бичези Седип-оол госпитальга эмнеткениниң соонда, бодунуң дайынчы оруун уламчылап, Кызыл Шеригниң кезектери-биле Чөөн Пруссияны, Чехословакияны, Венгрияны хосташкаш, дайын төнген соонда төрээн Тывазынга ээп келген.

Гвардейжи кады төрээн дөрт алышкының дайынчы тулуун партия болгаш чазак бедик-биле үнелээн. Ойдупаа Оюн Алдар орденниң III-кү, Ада-чурт дайыны орденинң I-II чергелери, ТАР-ның республика ордени болгаш хөй-хөй дайынчы, күш-ажылчы медальдар, Хүүлеңмей Оюн ТАР-ның «Дайынчы шылгарал дээш» деп медалы, Айыжы Оюн ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле (өлген соонда шаңнаткан), Седип-оол Оюн Ада-чурттуң дайынының I-II чергелериниң орденнери, ол ышкаш хөй-хөй дайынчы болгаш күш-ажылчы медальдар-биле шаңнатканнар. Солдат, шынап-ла, солдат. Ойдупаа, Хүүлеңмей, Седип-оол олар фронтудан ээп келгеш, төрээн чери Элегеске баштайгы тургустунган колхозтарның, амгы «Коммунизмниң херели» совхозтуң тургустунарынга боттарының эвээш эвес үлүг-хуузун кииргеннер. Ам бистиң арасында дөрт алышкыларның эң-не бичези Седип-оол Чассыгбаевич Оюн чурттап чоруур. Ооң хары ам 70 ашкан. Ынчалза-даа партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннарының эки, үлегерлиг, ажыл-ишчи чоруучуң дугайында амгы үениң аныяктарынга дамчыдып бээр дээш эвээш эвес ажылдарны кылып чоруур дагдыныкчыларның бирээзи. Ам ол Кызылда чурттап олурар.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Культура амыдыралы

«АЯЛГА»— КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫ

Бай-Тайга районнуң культура килдизиниң «Аялга» агиткультбригадазы часкы тарылга үезинден бээр график ёзугаар концерттиг болгаш лекция, беседалыг үнүүшкүннерни доктаамал чорудуп келген. «Тээли», «Мурнакчы» совхозтарның хову ажылчыннарынга, суггатчыларынга, механизаторларынга, сигенчилеринге солун программалыг концертти көргүскен.

Концертти үндүрериниң мурнунда, ында ажылдап турар мурнакчыларны билип ап, оларның күш-ажылын алгап-мактап, оларга тураскааткан, тускай номерлерни күүседип берип чоруур. Ынчан концерттерниң уткашынары улам бедип, көрүкчүлерниң хей-аъды көдүрлүп турар.

«Аялга» районнуң бүгү чурттакчылыг суурларын, ферма, бригада төптерин, сезоннуг ажылдар болуп турар черлерин кезип, солун программалыг концерттерни көргүзүп, боттарының концерт номерлерин барган черлериниң ажыл-ижиниң аайы-биле чаартып, эде тургузуп ап чоруур. Ыры, шүлүк, танцы, уран номчулга болгаш ажыл-ишти алгап-мактаан, амыдыралда четпестерни сойгалап илереткен номерлер, шиилерден үзүндүлер, интермедия-шоодуглар дээш — программазы байлак болуп турар. Агиткультбригадада доктаамал тос киржикчи бар. Варвара Хомушкунуң, Антонина Хертектиң баштак солун күүселделерин, Андрей Өлейниң хөстүг каргыраа, хөөмей, сыгыдын, Маадыр Моңгуштуң тааланчыг ырларын, хоочун композиторлар Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, Борис Чамбыт оларның боттарының чогаатканы эрги, чаа ырларын баянга үдепвишаан, ырлажырын көрүкчүлер чылыы-биле хүлээп ап турар.

«Аялга» улусчу театр-биле кады Барлык, Аксы-Барлык, Чыраа-Бажы суурларга шии, концерттиг аалдап чорааш, тускай агар санче муң рубльди киирип алган.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ЧЕДЕР ХӨЛДҮ КАМГАЛААЛЫ

«Чедер» курортунга ийиги сезонда дыштаныкчылар база арбын келген. Олар сезон дургузунда боттарының кадыын быжыглап, ваннага кирип, эм малгаш-биле шаптанып, эмнээшкинниң өске-даа аргаларын ажыглааннар. Курорттуң кол эмчизи Д. М. Кара-Сал ол хөлдүң эм шынарының дугайында солун болгаш ажыктыг беседаны кылып берген. Дыштаныкчыларның сонуургаан айтырыгларынга ол тодаргай харыыны берип, эмнээшкинден эгелээш, бүгү-ле ажыл-агый, аъш-чемге чедир айтырыгларны шалыпкын шиитпирлеп турган. Эмчилер Ч. Б. Даваа, М. С. Момбуулай, О. Л. Махагаров олар аарыг улуска кичээнгейлиин, ээлдек-эвилеңин көргүзүп, дыштаныкчыларның өөрүп четтиришкинин чаалап алганнар.

Дыштаныкчылар хостуг үезин база ажыктыг эрттиргеннер. Бо талазы-биле массалыг хемчеглер эрттирер культура ажылдакчылары Александра Ховалыг-Красова, бот-тывынгыр композитор Альберт Танов оларның ажылы мактадыг. Ылаңгыя хоочун музыка башкызы Альберт Седип-ооловичиниң шүлүктерин ама саазыннарга улгаттыр бижээш, сөөлгү үениң оларга чогааткан лириктиг тыва ырларын өөредип турганы дыштаныкчыларга таарымчалыг болгаш чедимчелиг болган.

Ооң-биле чергелештир янзы-бүрү коллективтер дыштаныкчыларга база аалдап чораан. Оларга «Радость», Хакасиядан «Үгер» ансамбльдер, бот-тывынгыр композитор Альберт Танов биле Батый Кенештиң моол артистер-биле кады көргүскени концерти дээш оон-даа өске. Курортчуларның чурттап турган корпустарының аайы-биле концерт көргүзүглери база болган.

Оюн-тоглаадан аңгыда, дыштанган чонну ниити билиин бедидеринге ужур-дузалыг лекция, беседаны база-ла курорттуң баштаар чери организастап турган. Делегей байдалының дугайында солун лекцияны бистиң республиканың «Билиг» ниитилелиниң даргазының оралакчызы, Тыва АССР-ниң улус депутады К.-С. Д. Будук-оол кылган. Ол ышкаш дыштаныкчыларның дилээ-биле «Тыва улустуң хуу аттары» деп лекцияны база номчаан. Ниити-биле алырга, ийиги сезоннуң дыштаныкчылары курорттуң ажылынга, аъш-чеминге таарыжып, хей-аъттыг, күш киирген чанып, ажылынче шымнып киргеннер.

Тываның боду бүткен кайгамчыктыг эм-дом шынарлыг «Чедер» курортунуң ажылын ам-даа экижидип болурунуң аргалары бар. Бо сезонда гидромассаж-биле эмнээри, физиокабинет ажылдаваады. Курортчулар чаңгыс-даа катап кино көрбедивис. Чоорту бо ажылдар кылдына бээри чадавас.

Чедер хөл каракка көзүлдүр-ле сыгап чыдар-дыр. «Тиилелге» совхозтуң талазынче чартыы шуут-ла соглур чыгаан. Ол дугайында дүвүреңчиг материалдар «Шын» солуннуң арыннарынга каш-даа катап үнгүледи. Ынчалзажок бистиң республиканың Бойдус камгалалының комитеди бо талазы-биле тодаргай хемчеглер ап турары билдинмес. Оон аңгыда Красноярскиниң курорт чөвүлелиниң Тываның девискээринде курорттарны харыылаар килдизи хөлдүң бодун камгалаар талазы-биле база-ла чогуур ажылдарны кылыры күзенчиг-дир. Ынчангаш үстүнде адааныывс бо ийи күрүне органнары Чедер хөлдү камгалаары-биле тодаргай кандыг хемчеглер ап турарыл дээрзин «Шын» солунну дамчыштыр харыылап бээрин бүгү-ле номчукчуларның мурнундан бо ажык-чарлыг үеде дилеп тур мен.

Мындыг эскериглеримни маңаа чугаалаксадым. Чамдык келген дыштаныкчылар путёвкаларын хуусаазынга чедир ажыглавайн баргылаар. Мооң уламындан хөлдүң девискээриндеи эм оъттар чулар, ооң дузун, малгажын чежени-даа кара тураазы-биле алгаш баарлар-дыр. Мынчап кам-хайыра чок боорга, канчап таарыжыл? Бо хөлдүң эм шынары сураглыг Кара далай, Кавказ курорттарындан артык эмнээр. Республиканың ортузунда турар чаңгыс «Чедер» курортувустуң кежиин четтирери-биле чүгле кызыгаарлаттынмайн, а ук хөлдүң бодун секпередип, хайыралап камгалаар үевис шагда-ла келген. Ортаакы Азияда бүдүн Арал далай соглуп калганда, бистиң бичии Чедер хөлде чүү боор!

Зоя **ЧАДАМБА.**
Филология эртемнериниң кандидады, Тыва АССР-ниң эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы.

РЕДАКЦИЯДАН: «Чедер» курорттуң хөлүн камгалаар айтырыгны мурнуку чылдарда чаңгыс эвес удаа номчукчулар көдүрүп келген. Бо айтырыг амгы хүннерге чедир кичээнгей чок артып турар. Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының күрүне комитеди солуннуң номчукчуларының көдүрүп турар бо айтырыынга тодаргай харыыны бээр ужурлуг.

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Республиканың агроүлетпүр комплексизиниң профэвилел активиниң ийи хүн үргүлчүлээн семинар-өөредилгези бөгүн Кызылга доостур. Бүгү районнардан келген профэвилел ажылдакчыларының төлээлекчилери боттарының ажылынга ажыктыг илеткелдерни дыңнап, амгы үеде ажылдаарының чамдык чаа арга-хевирлерин шиңгээдип алганнар.

«Рынок байдалдарында агроүлетпүр комплексизиниң профэвилел организацияларының сорулгаларының дугайында» илеткелди АҮК профорганизацияларының республика чөвүлелиниң даргазы А. Т. Сотпа, «Республикада экономиктиг реформаның чоруп турарының дугайында» дыңнадыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы Ю. Н. Хлыбов, «Чурттакчы чоннуң социал камгалалы. Компенсацияларны төлеп бээриниң чуруму» деп дыңнадыгны республиканың Күш-ажыл министерствозунуң килдис эргелекчизи Л. В. Никофорова олар кылганнар.

Агроүлетпүр эвилелиниң, РСФСР-ниң Пенсия фондузунуң Тыва АССР талазы-биле салбырының, республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң, республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң болгаш өске-даа албан черлериниң харысалгалыг ажылдакчыларының дыңнадыглары база солун болгаш ажыктыг болган.

(Бистиң корр.).

Телевидение

Понедельник

АВГУСТ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Императорнуң базымнары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.25 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 10.40 «Чаа салгал шилип ап тур». 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (АКШ). 12.00 ТМА. 12.15 «Харылзаа». 12.30 Футбол допчулалы. 13.00 — 13.25 «Балтиканың хаңы дүвүнде». Телефильм.

• • •

15.15 Телефильмнер. 16.25 Сонуургактарга. 16.40 «Чоок кижиңге буяндан көргүс». 17.25 Поэзия минуталары. 17.30 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Рыноктуң хоойлузун ёзугаар». 19.15 «Харылзаа». 19.30 Фотоконкурс. 19.35 «Императорнуң базымнары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Үе. 21.40 Футбол допчулалы. 22.10 Фильм-шии. 00.00 ТМА. 00.20 Италияның эң сайзыраңгай провинцияларының бирээзиниң дугайында. 01.20 «Уран чурулганың метаморфозалары». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 01.45 «Автопортрет». Л. Амарфий. 02.40 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 03.25 — 04.45 «Императорнуң базымнары». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Фильм-концерт. 9.25 Мультфильм. 9.40 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 10.25 «А пароходтар медээлевишаан, чоруп-ла турар». Уран-чечен телефильм. 11.30— 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.35 «Россияның кударанчыг чурумалы». 15.20—15.50 «ТелеЭКО». Журнал.

• • •

17.00—19.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.20 «Тыва ТВ чалап тур». Улустуң аас чогаалының «Найырал-91» фестивалы. 19.30 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью.

МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 23.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00—01.35 Футбол. ССРЭ-ниң чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Параджановтуң театры». 1-ги кезээ. 19.00 Спорт-шоу. 19.35 «Операга ойнаалы». М. Мусоргский. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 — 21.00 Эртем-тайылбырлыг фильмнер.

Вторник

АВГУСТ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Нофелет кайда турарыл?». Уран-чечен фильм. 10.25 «Объектив». 11.00 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж». 12.30 «Өртең». Уран-чечен фильм. 14.00 М. Ворожцова ойнаар. 14.15 «Телемикст». 15.00 В.-А. Моцарт. № 12 соната. 15.15 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.25 Фестиваль. 17.00 Мультфильм. 17.20 Уругларга фильм. «Ундарал чокта —аас-кежик турбас». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Харылзаа—шуулган». 19.15 Мультфильм. 19.25 «Өртең». Уран-чечен фильм. 21.00 Үе. 21.40 «Үзел-бодал». ССРЭ-ниң улус депутаттары А. И. Вольский болгаш В. И. Алкснис киржир. 22.55 «Кара далай». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.45 «Чалбыыштыг чагаа». Ростовтуң финифтизи. 00.35 ТМА. 00.55—02.30 «Өртең». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Телефильм. 8.50 Ритмниг гимнастика. 9.20 Александр Панченконуң автор телевидениези. 10.20 «Билип алыксап тур мен...». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Концерт. 14.05 — 15.15 Уругларга фильм. «Ногаан ортулуктуң чажыды».

КЫЗЫЛДАН

17.25 Уран-чечен фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Аът спорту. 21.00 Үе. 21.40 Аът спорту. 22.00—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00—00.20 «Бешки дугуй». Чапсарда 23.00 — Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00—18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 ССРЭ-ниң улустарының чайгы X Спартакиадазы. 19.15 — 20.00 Футбол талазы-биле ССРЭ-ниң чемпионады.

Среда

АВГУСТ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 10.25 Сураглап чоруп ор бис. 11.00 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 «Чугула репортаж» 12.30—13.30 Хроника-барымдаалыг фильм.

• • •

15.00 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.25 «Дайынның чаңгызы». Барымдаалыг фильм. 16.45 «Музыка шыгжамыры». 17.25 Уругларга фильм. «Ундарал чокта —аас-кежик турбас». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Мультфильм. 19.40 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 Үе. 21.40 «Чугула интервью». 21.55 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң 6-гы телеконкурузу. 00.35 ТМА. 00.55—01.25 «Астра» көргүзүп тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Үрер хөгжүм ойнаар. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Владимирден келген гимнастар». 9.25 «Делегатскаяда музей» 9.45 «Адам Смиттиң акша-хөреңгизи». 10.20 «Билип алыксап тур мен...» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.20 —15.35 «Овур-хевир».

• • •

16.45 — 19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Л. Бетховен. Хылдыг трио. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 00.15 «Киносерпантин». Чапсарда (23.05)— Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Мультфильм. 19.05—20.00 Телефильм.

Четверг

АВГУСТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 10.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.50 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.50 Р. Шуман. «Арабескилер». 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30—13.10 «А хорга мээң үнүм дыңзыг дыңналыр...»

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Болуушкун». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.20 Кыдатка улустуң чогаадылгазының фестивальдары. 17.05 Телефильм. 17.25 Уругларга фильм. «Арсланның ужуралдары». 1-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Фотоконкурс. 19.35 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү, 4-кү сериялары. 21.00 «Үе». 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 Телеочерк. 22.10 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң телеконкурузу. 00.50 ТМА. 01.10 А. Петренко. «Чуруумну берип тур мен» 02.45 — 03.15 Уран чүүл мастерлериниң концерти (Болгарияның ТВ-зи).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Үшкү лагерь». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.45 Ритмниг гимнастика. 9.15 Күрүнениң А. С. Пушкин аттыг чурулга уран чүүл музейиниң залдарындан. 10.25 «Эгидер чери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «№ 1 мультчыынды». 14.35 — 15.40 К. И. Чуйковскийниң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг телефильм.

• • •

17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.25 «Ойнаарак» театр каттыжыышкынында. 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Ритмниг гимнастика. 21.00 «Үе». 21.40 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Мультфильмнер. 23.50— 00.15 «Боги, Гуру болгаш өскелерде».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Музыка коллекциязы. 18.45 Мультфильм. 19.00 — 20.00 Ачы-дуза көргүзер концерт.

Пятница

АВГУСТ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 10.25 «Цирк, цирк, цирк». 11.05 Мультфильм. 11.10 Барымдаалыг фильм. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.05 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 13-кү болгаш 14-кү сериялары.

• • •

14.55 «Астра» көргүзүп тур. 15.15 «Пакет» Уран-чечен телефильм. 16.25 «Авам, ачам база мен» 16.55 Кинофестиваль. 17.25 Уругларга фильм. «Арсланның ужуралдары». 2-ги сериязы. 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. «Байдал». 19.30 «Төрүттүнген хүнү». Мультфильм. 19.40 «Дүне аян-чорук». Алды сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 5-ки, 6-гы сериялары. 21.00 «Үе». 21.40 «ВиД». 00.50 ТМА. 01.10 Киноконцерт. 02.10 — 03.25 «Аграның эртинези». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Фильм-шии. 9.30 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 10-гу сериязы. 10.25 «Эгидер чери». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 «№ 2 мультчыынды». 14.40 — 15.35 Фильм-концерт. 17.00—19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 Ачы-дуза көргүзер концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Республиканың «Хөөмей» фестивалындан дамчыдылга. 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Автоспорт. 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 М. де Фалья. Испан улустуң чедиыры. 22.00 — 00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00 — 01.30 «Бешки дугуй». Чапсарда (00.15) — «Ээп келгени». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Барымдаалыг телефильм. 19.10 Балет артистериниң делегей конкурузунуң дугайында. 19.50—20.00 Мультфильм.

Суббота

АВГУСТ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Р. Тазетдинов дошпулуурга ойнаар. 6.50 Барымдаалыг фильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 А. Н. Островский. «Акша дүлгээзини». Фильм-шии. 11.15 Эртенги сылдыс. 12.15 Мультфильмнер. 12.55 «А» курс». 13.10 «Экология. Ниитилел. Кижи». 13.40 Режиссер М. Захаровтуң фильмнери. «Анаа хуулгаазын». 1-ги сериязы. 15.00 ТМА. 15.15 «Анаа хуулгаазын». Уран-чечен телефильмниң 2-ги сериязы. 16.25 Фотоконкурс. 16.30 М. Булгаков дугайында сактыышкын. 17.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 9-ку сериязы. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Телеочерк. 19.00 «Эфирде музыка». 19.30 «Ыржымда кышкы». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.40 Улугларга мультфильм. 22.00 «Ялта-91». «Аныяк күүседикчилерниң телеконкурузу. 00.30 Фильм-концерт. 01.10 «Танго аргентин аялгаларда» деп ансамбльдиң көргүзүү. 01.40 — 03.00 «Аграның эртинези». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кадыкшыл». 8.45 «НЛО: чарлаттынмаан аян-чорук». 14-кү дамчыдылга. 9.20 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.20 «Спортту бүгүдеге». 11.35 Телешииниң баштайгы көргүзүү. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Режиссёр Ю. Беспаловтуң фильми. 17.00 — 18.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Мультфильм. 19.00 «Өг-бүле» телепрограмма. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Концерт. 21.00 «Үе». 21.40 —23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.40 Колумбияда «маскалар». 22.05 Россияның энциклопедиязы. 2-ги дамчыдылга. 23.00 Медээлер. 23.00 — 00.40 «Ээп келгени». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

Воскресенье

АВГУСТ 11.
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.00 Хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.15 Музыкалыг программа. 14.45 «Кызыгаар — салым-чолум». 15.00 ТМА. 15.15 Музыка киоскузу. 15.45 «Марафон-15». 17.00 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Буркина Фасо). 17.05 Көдээден дамчыдылга. 18.05 Поэзия минуталары. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Улуг-хүн кинозалы. 19.25 «Бот-боттарынга чаяаттынган» (АКШ). 21.00 «Үе». 21.40 «Ялта-91». Аныяк күүседикчилерниң телеконкурузу. 00.30 Н. Гедда (Швеция) ырлаар. 01.25—03.05 «Бузундулар». А. Аверченконуң рассказтарын ёзугаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалыңар!» 8.20 Барымдаалыг фильмнер. 8.50 — 11.05 Россия ТВ-зиниң программазы. 10.50 Россияның парламент медээчизи. 11.05 Уругларга фильм. 12.10 «Алыс шынның бадыткалы». 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 Мультфильмнер. 16.40 «Төрел-дөргүлүң сактып чор». 17.30 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.15 Концерт. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.20 Барымдаалыг фильм. 20.50 «АТВ—брокер». 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 Телешии. 22.40 Лириктиг концерт. 23.00 — 00.40 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15 —00.45 «Миллион-даа акшалыг болзунза, сенээ чүү-даа артпас». Уран-чечен фильм (Франция).

ЧЕДИП КЕЛЕМ

•Новелла•

«Чедер» курортка ийиги ээлчегде эмнедип, дышталыыр дээш чеде берген мен. Ол дээрге кидин-не чай ортузу үе-ле болгай але... Дыштаныкчылар четчележип, корпустар дөгере ээлеттине берген. Аныяк оолдар, кыстар база арбын келгилээн болду. Мен ийи кижи чыдар өрээлге таварыштым. Кады чыдар эжим чээрби хар чаа ажып чоруур, хып дээн аныяк, тырык кара эр болган. Шевергин мага-боттуг, томаанныг-даа болза, чугаакыры кончуг оол: «Он класска тургаш-ла машинаны башкарарын, ооң техниктиг тургузуун шиңгээдип алгаш, хууда машина мунар эргени база алган мен. Ынчангаш шеригге баргаш, чолум чогуп, чолаачылаар болдум. Ийи чылды «Долгап» эрттирдим. Офицерлер сөөртүп, дайынчы хөлге башкарып турдум» — деп хөөрегилээр.

Шеригден чоокта чаа келген бот эр дээрзи менээ чайгаар-ла билдине берди. Ынчаар аажок найыралдыг дыштаныл, эмнедип эгеледивис.

Кижим бир кежээ кинолап чоруткаш, дыштаныкчыларның удуур шагы четкелекте, дыдыраш баштыг, ак платьелиг, хүрең шырайлыг, чаражы дегет уруг эдертип алган кирип келди. Ол уруу ээлдээ кончуг мендилээш, Антош-биле кожалаштыр орун кырынга олура каапты. Чугаалажып-даа четтикпээнимде, олар иелээ үнүп чоруптулар... Антош таныжып алган кызын корпузунга чедир үдеп каар дээни ол-дур деп бодап олуруп калдым.

Антожум ол кежээниң соонда демги таныжы-биле кады чоруур апарган. Хүндүс хөл кыдыынга хүнге дөгеленир, хемелээр, кежээ кинолаар, танцылаар мындыглар... Бир-ле катап суббота кежээзинде Антоштуң чааскаанзырап калганын эскердим. Улуг-хүнде база-ла чааскаан, чалгаарап хүнзеди. Улуг-хүн кежээзинде ол орнунуң кырында ыыт чок хөлзээн хевирлиг чыдар боорга, хөл кыдыынга барып селгүүстээлем дээримге, күзелдии-биле чөпшээрешти. Кылаштажып бар чорувуста ол демги таныжып алган уруунуң дугайын каксы чугаалайдыр: «Кызыл районуң чурттуг, студент уруг-дур ийин. Ада-иезиниң аалы моон ырак эвесте чүве-дир. Дыштаныр хүннерни ажыглап, чангаш келийн» — дээш, дүүн эртен-не чорупкан чүве. Ам дораан келир ужурлуг ол» дээш, машина келир орукче көргүледи. Ооң ындазында хөлзексеп чорууру илдең.

Бир-ле дыштаныкчының кылып кааны манза сандай кырынга бир шак хире хөөрежип олурдувус. Хүн үнер чыгай бергенде бичии кара булут келгэш, дымырады чаап эрти. Кезек чаашкын ынаар-ла Чедер хөлдүң чөөн чүгүнде дагларга чаап эртип бар чорда, хүннүң херелкинден челээш тырткаш, дээрге дээрбектелчек каас хээ турупту. Шак-ла ынчан Антош, улуг тыныл чоруй, чавыс үн-биле кожамык ырлай каапты. Ооң баштайгы ынакшылының хөлзээнинден төрүттүнген, дүлгээзинниг кожамыктарын дыңнап олура, эрткен-барган элээди, аныяк шаамны сагынмас аргам чок болду. Антоштуң ырлаан кожамык ырларының сөзү бо ийин:

Челээш тыртып чагбаан
чаашкын
Кажан, кала чаап кээрил.
Чедер-Хөлге келбээн Уруг
Кажан, кала чедип кээрил?
Туман тыртып чагбаан
чаашкын
Кажан, кала чаар чүвел?
Дүстүг-Хөлге келбээн урут
Кажан, кала келир чүвел?
Ындыыналган чалыы чүрээм
Ынзандырбайн, ыстатпайн
Ынжым, чайгы бо-ла кежээ
Ынакшаанын чедип келем...

Виктор САГААН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

2. ӨҢ-БААЗЫН АМЫДЫРАЛ

БАШТАЙГЫ ТАНААН ДАРГАМ

Авам сигенчилер поварьы болган. Бригадта (ынча дээр турду) черле 50-60 хире кижи бар боор — чыглып кээрге имилеме чүве. Чурттаар чери — чыраа, сигенден кылган улуг чадырлар.

Амгы ферма турар Сувураа ынчан, бежен чылдарның эгезинде, магалыг-ла ийин. Терең кара суг. Ногаан хилиң дег чымчак сиген. Бүрт дээр довурак чок. Лиизим дээр угбай бар, кызыл чаактарлыг, чаражы кончуг угбай. Улустуң аваа черле экизи сүргей. Дарга барык-ла аксындан дужүрбес: «Мурнакчы» дээр. «Үлегер алынар!» деп кыйгырган орар. Эки билир чүвем — улустуң хомудалы: «Ам база дырбааш сынган!» Хадындан оозун чазап-ла кирер.

Кежээки чем соонда, улуг кижи болгаш, дарга шала эртежик удуй бээр. Чонаада томааныг аныяктарың дойлуп-ла үнер. Турлагдан арлы бээрлер. Суур кыстарын аалдаар кезек эрлер база бар.

А эртен чер чырып орда, арай кургамзык, хаашсымаар үн: «Турунар, туруңа-ар, уруглар!» деп-ле үнер. Эртенги кончуг уйгу үезинде — хоранныг-ла үн. Мээн кулаамда ам безин дыңналып чор ийин. Ынчанмайн канчаар, чайладыр, күзедир ынчап кээрге.

Бо шагда ажыл-агый удуртукчузу кээп-барып-даа турар болза, чаңгыс черге кайын-на ынчаар үр туруп аар ийик. Ам бодаарга, «берге, чугула участок» дээш ындыг турган боор.

Бир шагда «Оваа-хүрээ дагаан черге олуруптар Оваатыны...» (С. Тока) деп арның изиңнедир шооттурган Соян баштаан колхозтуң ады бо-ла үнүп турган: план-салааның ажыр күүсеткен, обласка Сагды мөгези шүүлген, эки аъды эрткен...

Үе, үе! Хөлбен ногаан Сувураада ам куу довурак буртулаан. Колхоз салгакчызы совхозтуң адын мурнакчылар аразындан тыппас сен.

ЭКИ-ЛЕ ЭТ-ТИР

— Үргүлчү баштактанчыр эштерим болгаш олар мени хорадавас чүве — деп, Доржукай мээң сезингенимниң өргүнүн базырып ор. —Боттары дузай бергенде, чула-ла сөглээрлер болгай.

— Ол совхозтуң тайгада ажылдап турар бригадазынга кедергей-даа белек келген — бензопила дээр «чилби ыт дег» хирээ.

Алызы чолаачы чораан хоочун илчирбе бисти суккаш, бензин куткаш, хөделдирипкен. Амыр-ла! Бир чудукту хөй эр эптиг кылдыр салыпкан. Ам чүү боор, доорап кирипкей. Кижин хирээзин ыяшка сала чоруй база каапкаш, дүгдеде барган. Ойтур тептирген!

— Дыңзыг чүве Дамба акаага тутсуптар-дыр —деп, бир эр сүмелээн. База-ла хоржок.

Элээн болганда чүвениң ужуру билдинген — хирээниң бизи дедир суктунган.

Дыт-даа дооратпынган. ажырбас. Ам ыяш ужурар дишкен. Ол-бо эптештир тудуп, сүмележип, элээн болганнар. Арай-ла сагыышка четпес, чиктии кончуг.

Уктуг мөге дыт дооразынга ийлендир чыдып алгаш, ыяшты орту чедир хирээлепкеш, эжинге чайлап берген.

— Эки-ле эт-тир ийин. Чүгле ыяш ужурарда эпчогун, ону чүге чедир бодаваан чазак боор — деп, кээшпезин ораап ора, ол чугаалаанган.

Ыяш ужурарда хирээниң унун долгап аар деп чүвени удаваанда билип каарнар. Чүү дээр боор, чаа чүвеге черле чоорту өөренир апаар болгай.

ААС-КЕЖИК

Кылын харлыг арга иштинге бүдүн класс аксын аазадып алган турган. Кызыл-Буудай деп шолалыг башкы шуут-ла салыптар часкан.

Мырыңай чаа халап үнген. Суурдан мырыңай ырак эвесте, хем уңунга токпак хап турган өөреникчилер кедергей чоон дытты ужуруп бадырарга, оозу чалаан черинче чалараваайн, өскээр дап берген.

Дукар биле Саша ооң оруунда. Бирээзи ужа-тура халааш, дыттың эң бажында шагбан будуктарга бергүн уштa шаптырза-даа, айыылдан чайлай берген.

А Саша... Ол куспак четпес чоон ун адаанда дырбаш-даа дивейн чыткан.

Ыыттаар кижи чок. Шып-ла шыпшыы.

Башкы маң-биле келгеш, оолдуң эктинден алган. Оозу... караан көрүп келген. Бурган-на өршээген. Аас-кежик!

Кижи дөмээ дег чоон будук эштиң оң холунуң чанынды, доң черже кадалып кире берген. Өске талазында база бирээ, арай чингежээ. Чогум дыттың уну хөрекке чээрби хире сантиметр четпээн. Сашканың кээп дүшкен чери шоолуг эвес оңгар болган.

Бежен чылдарның төнчүзүнде тоску класcчыларның нерү ол ховар таварылганы бо-ла сактып чугаалажып, ооң чүнү бодап четтиккенин эжинден бо-ла айтыра бээр улус.

Хензиг чугаалар

КИЧЭЭНИП-ЛЕ ЧОРЗА ЭКИ

— Дүүн ажыл соонда кылаштап чоруурумга, дарс дээн улуг дааш үнген, көөрүмге, коштуг аар мотоцикл оожумнап, ээй тыртып кел чыдыр, а кудумчуда бир кижи... Чоокшулап чеде бердим, улус база оон-моон халчып келди. Чогум тыныл чыдар кижи чорду, бир буду ыргарып калган—кижиниң чодазы сынарга ындыг даашты боор чүве-дир, өршээ-дадай! Эмчи-даа, шагдаа-даа машиназы мүн дораан келдилер...

Эжим кезек ыыт чок оргаш, мунгаргай уламчылады:

— Дүне орта удуп чададым. Ол кижи та дириг, та өлген. Бодумну база бодап, ам та чүү деп хайга таваржыр ирги мен деп. Бо чуртталгамда дөрт катап машинадан (азы машина-биле дээр чүве бе) аңдарылган кижи-дир мен.

Бот-өөредилгелиг болгаш, кышкы сессия дужаар дээш Кызылче кел чыткаш, Чедерниң эрги оруунга чолаачы иелээ чуглу берген бис. Хайлыг эрлерин, «ээзизин дыңзыдып алган» чораан де. Чогум бүдүн-бүрүн болдувус. Ийи-үш чыл болганда найысылалга бир улуг байырлал соонда, совхоз машиназынга дилеп олуруптарымга, ээзирээн чолаачы чал оруктан үндүр тырткаш, аңдарлып калды. Харын-даа улус кемдевээн. Ийи удаа чиик машиналарга чорааш, «өөзүм агарды». Ам та чүү болур чүве? Чүнү канчаайн?

Огулут-ла харыы берип шыдавадым, хараалаан. Шынап-ла, «орукталыр» деп чүве бар дээр. Чүве билир улуска барып, чугаалажып, «ном аштырар» бе? Азы?

«Аңдарлыр» деп чүве черле озалдыг: бир кижи бодунуң-на машиназын ийлендир долгап алгаш, эрге-дужаалындан дужүрткен болгай: «аас чыттыг» чораан дээш. Ынчангаш албан машиназы аңдарлы бээрге, бир эштиң бодун-даа уттуп алгаш: «Хайыраан ажылымны!» дээнинде ужур-ла бар. Өске-бир дарга албан машиназын боду мунуп чорааш, чая долгаан, кады чораан кижизи элээн кемдээн, ынчалза-даа «арыг» үнген чери база бар-ла харын. Ол-даа ындыг-ла ыйнаан. Өлген, аар кемдээн кижилерни чеже дээр!

Эшке чүгле чаңгысты сүмеледим:

— Кичээнип-ле чорзувусса, эки боор. Машина-балгаттан, кижилерден... Ыланныя бодувустан.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

ТҮМЕН-БАЙЫРНЫҢ ЧУГААЗЫ

Пар чылдыг мен, ол болза 1890 чыл болур, ам 86 харлыг мен. (1977 чылда бижээн. Авт.). Мен бо Чадаава хоорайга төрүттүнген кижи мен. Ачам Кара-Сал Комбу. Авам Кара-Сал Бичел. Бээзи кожуун улус бис. Ол үеде Бээзи кожуунуң нояны—алыс боду лама эртемниг, Чадаана Куулары Чымба турган. Ачам моол бижик билир болгаш, албанның херээн кылып чораан. Ачамның моол бижиинин ужу-кыдыын көрүп чорааш, шымбай моолдаптар, бижиптер кылдыр өөренип алган мен. Чээрби харлыымда өгленген мен. Кадайым Сат Сам деп кижи, алды уругну төрүп божааш, өстүр азыраан буянныг ава кижи.

Чазак черинге бижээчилээним

Сакты-дыр мен. 1924 чыл. Хем-Белдириңден мени чедип кел деп бижик чорутkан. Чадаанадан Кызылга чедир чеди өртээл черни аъттыг эрткеш, чеде берген мен.

Чазак чериниң бажыңы Улуг-Хемниң солагай эриинге турган. Бир каът болгаш хөй өрээлдерлиг турган. Ынчан ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели база Кадагааты ямы дакпырлай ажылдап турган Эреңгей сайыт Моңгуш Буян-Бадыргы мени кончуг эптиг-эвилең хүлээп алгаш, чазак чериниң бижээчизинге киирип каан. Хурал-суглаа болурга, улустуң саналдарын, албанның бижиктерин база чазактың доктаалдарын моолдап бижип турган мен. Мээң бижээн бижиктеримни чазак даргазы Буян-Бадыргы кыйгырып көргеш, кончуг чүүлзүнер турган.

Бир чыл ажылдап чорумда, «Тываның араттың шыны» деп солун моол дыл кырынга үнүп эгелээн. Ол солуңга кирер материалдарны база моол дылга бижээш, белеткежип турган мен. Бодум хуумда база албан черлериниң ажылын, көдээ черлерниң амыдыралын бижип турган мен. Ынчан «Шын» солуннуң харыысалгалыг ажылдакчылары Чадаананың Бора-Хөл чурттуг Биче-Ховалыг Санчай ашак, Таңдының Оюн Дарыма ашак суглар турган. Оон ыңай өске улустар база турган. 1924 чылдан эгелээш, 1928 чылга чедир ТАР-ның чазак черинге бижээчилеп турган мен.

Тыва элчинниң секретарынга ажылдай бергеним

ТАР-ның ССРЭ-ге турган элчиннерин ол үеде чазак черинге удуртур ажылга турган даргалар шилип турган. Тываның Москвага турган эң баштайгы элчини Моңгуш Седен-Сот, ол Хемчик ындында Ак чурттуг кижи, дыка шыырак моолдаар. Черле ынчаш элчин черинге баар кижилерниң арын-шырайын, дурт-сынын, чурум-сагылгазын база үжүк-бижик эки билирин кончуг барымдаалаар турган чүве. Ийи дугаар элчин амгы Таңды чурттуг Оюн Данчай турган. Үш дугаар элчин амгы Барыын-Хемчиктиң Хөнделен чурттуг Хомушку Мунзук. Дөрт дугаар элчин Өвүр чурттуг Моңгуш Шойдан деп кижи. Мен чүгле Москвага ажылдап турган баштайгы тыва элчиннерни сактып орарым ол. Бистер Хомушку Мунзук элчинни халадывыс. Моңгуш Шойданның сөөлүнде Чадаананың Чайлаг-Алаак чурттуг Моңгуш Мыныяа бир кезек элчин черин телээлеп турган. Ооң соонда Даа кожууннуң Ондар сумузу Токпак-оолдуң оглу, алыс боду Чадаананың Морзук-тугга төрүттүнген Седип-оол элчиннер берген. Сөөлүнде ону Танов Седип-оол дижи берген.

Тываның элчин чериниң ажылы улуг болгаш нарын турган. Албанның хамык бижиктерин моол дылга бижип турган бис. Бистиң эмнелеп каан бижиктеривисти быраат сөөк Балданов деп кижи орус дылче бирде хелемечилеп, бирде бижиглей очулдуруп турган. Ийи чурттуң аразында харылзааны быжыглаарынга Тываның элчин чери харыысалгалыг болгаш дыка берге ажылдарны кылып турган чүве. Мен бодап көөрүмге, 1921 чылдан 1929 чылга чедир ТАР чазааның чорудуп келген ажылдары шупту-ла чаа, шупту-ла берге оруктарны эртер турган. Шала сөөлзүредир ол үеде чазактың баштаар черинге албан эрттирип турган кижилерни «удуртур ажылче шургуп кирген идегеттер» деп солуннарга болгаш номнарга нугулдей берген, ол дээрге бууруг шыңга дүшпес чүве.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН
дыңнап бижээн.



ТЕРЕҢ ХӨЛГЕ ЭШТИП ЧОРЗА

Кадыр Саян, Калдак-Хамар аразында
Каалама орук туткан, эки-ле-дир.
Каң-на демир чычаан мунган оглу-кызы
Хала чокка шуужуп турар, чараш-ла-дыр
Эм, тан суглуг «Чедер» хөлче агып чыткан
Элбек сугну улуг орук үзе кирген.
Ынчангаштын ынак хөлүм соглур чыгаар
Ырма сынчыг, хомуданчыг чүве-ле-дир!
Хыыргыыштар, чуулган каямыыл
Кыяр-сиген, терезиннер тудуп чиген,
Хайыралыг кадыкшылдыя «дарганы» боор
Харылзаачы курорт черин чаартса чүл?
Даргаларым, сайыттарым! Дыңнаар даан
Талыгырда ырак-даа эвес, кыйыыңарда
Тывам байлаа, чараш черим—Чедер хөлүм
Тыны бачым, ондап-остеп өлүп чыдыр.
Эрге-дужаал, хоойлу-дүрүм, чоннуң нүүрү
Эндерик хөй дужүлгелер —силерде-дир!
Чедер хөлүн чаагайжыдар үүле-ишти
Чеже катап соңгаарладып келир силер?
Эмниг хөлду септеп алза, чаартып алза —
Есентуки, Пятигорск... ында-ла каар.
Чалгыгларды дүндүүштеллир мөңгүннелип
Саарлып шураан терең хөлду чалаза чүл.

Шуруп-Кара КОЧАГА.

Чаңгыс хой, үш хураган

Чугаа

Хой оолдаашкыны адактал ып турган. Частың баштайгы айы үнүп, сакманчы бистерниң сагыш-сеткилиниң чиигеш дээн. Чүге дизе ажылывыс база шуудай берген. Ай чеде бергенивисти безин боттарывыс билбээнивис ол. Ажыл ол хире берге, дыш чок турган дизе хөөредиг эвес боор деп бодаар-дыр мен. Сакманчы ажылы дээрге дүн-хүн дивес, чаш мал онча-менди алыр дээш ооң кырынга-ла турар боор чүве чораан.

Турган аалывыс совхозтуң база бир мурнакчы хоочун малчыннарының бирээзи. Хураганнарывысты бөлүк аайы-биле аңгылап чемгерип турдувус. Мээн чаптанчыг хураганнарым бар, тотпас боорга, хойларга чагыштырар, эмискиктээр. Кижини көрүп каанда авазын эдерген чаш уруг дег дораан-на халчып кээрлер.

Дүъште сакманчы угбам-биле кажааже кирип кээривиске, төрүпкен бир хойну, чадагай кажаада киирип каан болду. Хойну көөрүвүске ам-даа ыйнып чыдар боорга, угбам ооң чанынга баргаш, иштин суйбаан соонда, үр болбаанда база бир хураган үнүп келди. Хойнуң чанында баштай төрүттүнген хураган элевейнип, авазының чанында эмиг дилеп, бажын аай-дедир чүткүдүп тур. Ийигизи база-ла тура чүткүп, тура халып чадааш, бир талазынче чайылгаш, аңдарлы берди. Хой ам-даа шаг чок чытпышаан. Хой база бар-ла шаа-биле ыйнып эгелээрге, мен хойнуң чанындан чоруур хөңнүм чок апарган. Канчангаш-ла көрүптеримге, хураганның ийи холу көстүп кээрге, караамга бүзүревейн алгырыпкан мен. Хураган үнүп кээрге, шаразын дүргеп-пе аксындан ап каапкаш, авазының чанынга салып кагдым. Авазы хураганнарын чылгап чыдыр. Салып каан хураганым эгезинде төрүттүнген ийи хураганнардан-даа эрес, тура халып келгеш, элейтир кылаштай берди.

Чаңгыс хой чанында үш чаш хураганны көөрге, чараш-даа, чаптанчыг-даа. Чүс катап дыңназарыңның орнунга, чаңгыс катап көрүп алыр дээни ышкаш, улуг кадарчывыс 20 ажыг чыл кадарчылааш, мынчага дээр хойдап үш хураганны алган дээрзин чүгле улустан дыңнап келген чүве-дир. Ам ооң өөрүшкүзүн чүге деппээр. Чаңгыс хой, үш хураган чаптанчыг-даа, чараш-даа. Аас-кежик деп чүве ол-дур ийин.

Екатерина АРАКЧАА.
Ээрбек суур.

ХАМ-ДЫТ

Чечен чугаа

Бойдустуң кайгамчык чалалгазы Хам-Дыт Боршоо хемниң ыдык үнүжү боол үр-ле чурттаан. Болбаазын ол үнүштү ынчаар адаанында ужур-ла бар. Чүге дизе өске ындыг өөрүнден ол кезүлдүр-ле ылгалдыг. А ылгалдыг чүвези чүдел дизе, ооң будуктарында, будуктар боорда, олар будуктар-даа эвес, а бир-ле элдептиг өзүмнер болдур эвес-пе.

Ол будук-өзүмнер өске ыяштарның дег, чүк быдаргай эвес, а чаңгыс черле шуут-ла тудуштур үнгүлээн. Ол үнерде дыттың унун долгандыр куржалдыр үнгеш, ынчалдыр-ла өру алзы салбакталып чоктап каан. Ол салбактарның баштары хөлчок дески, ана бир таалып каан-ла чүве. Шак ындыг салбак будуктар дыттың унун дургаар тырыкылай үнген болганда, Хам-Дыт, шынап-ла, будуктар куржанып алган ышкаш кылдыр сагындырар. Ындыг турда ону топтап көөрге, кедергей улуг ногаан чечек-ле.

А дыттың бажының чөкпүрүн канчаар, ана бир саглап чүве. Хам-Дыттың база бир онзагайы чүдел дизе, ол чөкпүр будуктарының аразында кандыг-бир уран холдар боп-борбак кылдыр тудуп суйбап каан чүве дег, дүргек дүккүлештир, уяландыр тутчу берген чиирбей өзүмнер база бар.

Ындыг онзагай боорга-ла чүве ыйнаан, ада-өгбелерниң шак бо үнүштү Хам-Дыт дээни черле анаа эвес болбайн аан. Чогум-на ооң ужун Хам-Дытты ыдыкшылды көрүп, ону дагып-даа, адаа чалбарып-даа келген. Кижилерниң сүзүглээни ыдыктыг шак бо үнүштү ынчангаш хөй-хөй салгалдар камгалап, хумагалап-даа келгеннер.

Черниң бедиинге, хүннээренке турган болгаш эртенги хүннүң херелдери ооң кырынга бир дугаарында дээп кээр, арга-арыгның хөглүг куштары ооң эллеп саглап будуктарынга ары хүнну бадыр аян ырын ырлап кээрлер.

Ыдыктыг ол ыяштың мага-бодунче чүү-даа чүве семеп көрбээн: курт-кымыс-каяк-даа үттеп үревээн, өрге-күске-даа ооң дазылдарын кемледип хемирбээн. Күчүлүг хат-шуурган безин ону ужур шаппаан, уер-чайык, оттуг чаныыш-даа ону кезээде оюп эрте бээр турган. Кандыг-даа хай-бачыт таварып көрбээн ыдыктыг ол үнүш оран-бойдузунуң чоргаарал боол, чоок-кавы чонунуң ыдыкшылы боол үр-ле ынчаар турган.

Ынчалза-даа бойдустуң тывызыы, оранның ээзи кайгамчыктыг Хам-Дыттың чолу чоорту карарып орган. Дээрниң чаңныы, черниң халавы безин оюп эртип чораан ыдыктыг Хам-Дыт ам демир-дестиң чидиг бизиниң бажынга баар дей берген. Ол дээрге кижилерниң тайга-сыннар ажылдар шейген улуг оруунуң аксынга Хам-Дыттың таваржы бергени ол.

О-о, дүү ол Боршоо хемниң иштинде дүн-хүн чок ыяш-дашты казырадыр-кизиредир ужур шаап чоруп орар күчүтенниң кыпсынчыг даш диммидин Хам-Дыт кайын дыңнавайн турган деп! Кара өштүг айыыл-халап ооң кырынга диргелип орарын Хам-Дыт кайын оожаавайн турган деп!

Бо-ла-дыр ам, шак ол кара халаптың чедип келгени. Чер-дээрни сиртиледи кинирткейнип келген соонда, демир күчүтенниң чидиг диштери ыдыктыг ыяштың чымчак мага-бодунче кадалып кире бергеннер. Күжүр Хам-Дыттың чөкпүр бажы саглааш кынгап, элдеп чараш будук-өзүмнери черже чашканнаны бергилээннер, кандыг-даа хат-шуурганга эглиш дивээн ооң уну дары-биле чөзуурталвышаан, черже бадып эгелээн. А кажан ие чериниң чемгертиниң турган ханы дазылдарын хылыш бистер хээй кезиптерге, одурулган дазылдардан аккан чулук ак сүт боол, даттыг кара демирниң кырынче аттыга берген.

Чап ЧҮЛДҮМ.

СИГЕН ШОЛҮНГЕ

Таңды сынның сиртинде
«Таагылыг» булут дег
Чыжырт кылдыр «оттуун»
шап.
Чылан ышкаш шөйүлдү.
Кудай кудар бетинде
Кургалып каан сигенни
Сарааттаар дээш ишчилер
Шалыпчы ишче
шымынды.

Дырбааш, айыыр кыыгырт
дээр.
Дыжын бодаар үе чок.
Ажыг дерлер мөндүш
дээр.
Аштаар безин чайы чок.
«Келин» кыстар сигенни
Кезек-кезек хөпээнизээн.
«Кудээ» оолдар чарышка
Күжүн, дыжын сагыымаан.

Сараат салган ашактар
Чалыыларга адаарган:
«Аныяктар күжү шуут
Арзылаң дег сурлуг-дур!».
Удаваанда сараат
Улай бедээш доозулду.
Чаашкын ам келзе-даа,
Чалып ишке адаргавар.

Өөлет ЧИНМИТ

Брокер контораларының кичээнгейинге

«АЗИЯ БИРЖАЗЫ» акционерлиг ниитилелдиң (мурнунда «Байкал биржазы» деп адап турган) Тыва биржа төвү бо чылдың август 6-дан сонгаар дараазында хүннерде садыглаашкыннарны доктаамал эгелээр: вторник, среда, четверг, пятница. Ажылдап эгелээр шагы—14 шак.

ТЫВА БИРЖА ТӨВҮНҮҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай. Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 151 (Тываның чурт үлетпүрүнүң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны» бажыңында), телефоннары 2-49-11, 2-47-96.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 3

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 Телефильм. 7.00 Мультфильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.50 Бистиң садывыс. 9.20 Мультфильмнер. 9.40 Кыдатка улустуң чогаадылгазының фестивалы. 10.25 Дилеп чорупор бис. 11.00 Эртенги сылдыс. 12.00 «Ону шыдаар силер». 12.45 Концерт. 13.00 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 13.30 «1941 чылдың июнь 22». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.00 ТМА. 15.15 Тоолдар болгаш ужуралдар. «Кайгамчык сад». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.35 «Өг-бүле альбомундан». 17.35 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү, 9-ку сериязы. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Телеочерк. 19.05 «Чер —бистиң ниити өргээвис». 19.25 Көрүкчүлерниң дилээ-биле. 21.00 Үе. 21.40 «Чугула интервью». 21.55 «Демон». Барымдаалыг фильм. 22.10 Концерт - ужуражыышкын. 2-ги үндүрүлгези. 00.20 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 01.10 — 03.20 «Инженер Баркасовтуң сарыыл чок хүнү». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Орус чугаа. 8.45 «Чылдың үелери». Август. 9.30—11.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.30 Мультфильм. 11.40 «Хоочун ужудукчунуң чугаазы». Уран-чечен телефильм. 12.45 Спортту бүгүдеге. 13.00 Мультфильм. 13.15 «Орус трио». 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 «Дириг амытаннар аймаа». 17.30 — 19.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.15 Педагогиканы бүгүдеге. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.30 «Вертикаль». 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.00 Медээлер. 23.15—00.50 «Оңгу өргүл». Уран-чечен фильм. (АКШ).

«Х Улуг хурал» совхозтуң юбилейинге тураскааткан байырлал Баян-Кол суурга август 8-те 10 шакта болурун совхозтуң дирекциязы киржир күзелдиглерге дыңнадып тур.

КИНО

АВГУСТ 3-те

«НАЙЫРАЛ»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, 12.00, «Собака, остановившая войну» 10.30, 13.30, «Оборотень» (АКШ) 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Друг бедных» (2 сериялыг) 14.00, «Скорпион» 17.00, 19.00 (уазткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Женский день» 14.30, 16.30, 18.30 (уазткан) шактарда.

АВГУСТ 4-те

«НАЙЫРАЛ»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.40, 15.40, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Солнце в кармане» 9.00, 12.00, «Собака, остановившая войну» 10.30, 13.30, «Оборотень» (АКШ) 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бесстрашный атаман» 12.00, «Друг бедных» (2 сериялыг) 16.00, «Скорпион» 14.00, 19.00 (уазткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Женский день» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (уазткан) шактарда.

АВГУСТ 5-те

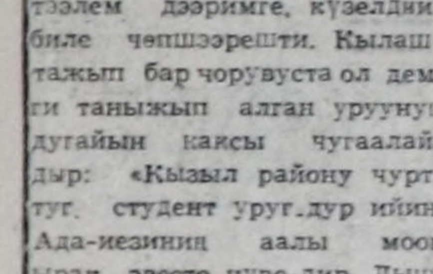
«НАЙЫРАЛ»: «Багдадский вор» (Англия) 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие приключения мушкетеров» 9.00, 11.40, «Звонят, откройте дверь!» 10.20, 13.00, «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 14.20, 16.50, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Оборотень» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (уазткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Люби и верь» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100



Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылының 3-34-17, 3-34-98 ◆ үдезпүр — 3-34-45, 3-36-73 ◆ кадат ажыл-агый — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ орлуга — 3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тираж 27097 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 123.